

F 55
nim. 3
s. 100

Tartu ülikool

Luspin, Voldemar

Kiriklike kude mälestus-
määrkide registreerimise
töö Karusel.

Tartu ülikooli üliõpilase
töö juhendaja [prof. O. Sild]
märgustega
1934-1935

173 lehte, 18 fotot, 42 joon., 2. järg

F 55, nim. 3, s. 100

1

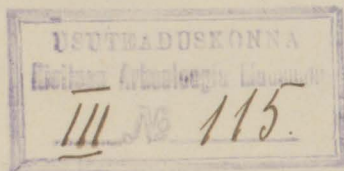
Kiintlinnude mälestusmärkide
registreerimise töö

Karusel

1934. a. suvel.

registreeris: stud. theol.

V. Neubaumz - Uuspuu.

Nandu: Proglipos
pian

2) usfikun I poran
dufi mangitu
Kulhadel.

Osel

Textis lanvitataवाद लुहendiol

a ... aarta.	r.r. rasra rales.
k. kuisimus.	vis. pitul. visitatiuoni protokoll.
lku ... lekenalg.	v. vaata.
joon. joonistus.	p. punnit.
inv. inventou.	täk. täkenolatud.
koop. koopia.	

Karuse kirik Lääne poolt Ülesbõte Nr=2.

Karuse kihelkond asub Läänemaal
Ranna-Lääne praostkonnas. Karuse kirik asub
 $58^{\circ}36'36''$ põhja laiusel ja $6^{\circ}38'14''$ lääne
pikkusel Pulkovast (C. H. Busch: Erzählungen
der Materialien zur Geschichte und Statistik
der Kirchen- und Schulwesens der Ev. Luth.
Gemeinden in Rußland. 1867. lkk. 1145).

Tema nimi on täielikult: Süha Maareti kirik
Karusel, saksa keeles: St. Margarethen Kirche
zu Karusen.

Aldelemi nime kohta on mitmeid teo-
mise lugusid, millest tähtsamad järgmised:

Karuse kohal olnud vanasti suur mets.
Kona läinud metrast naine läbi, kes väga

palunud fumolat, et ta päästaks teda karu-
de käest. Väine pääsenud, ja siis pandud
kiriku nimeks Karuse.

(E. Rahva Arhiiviraamatusega EVR 12 Tütsmann.

leht XII 3)

Mareti nime saamine ja kiriku ehitamine üle
on järgmine legend:

Ehitatud kirikut ja se olla juba valmis
saamisel. Jääl hakkab tein ja kirik ueltn
uajuma. Ei aita miolagi - kirik aina ua-
jubi. Minnaks viimaks kirikule raitsojat
otrima. Puurtu läheli mööda tuul - naine
tuleli vastu. Puurtu kürima, vas lapsi on.
Väisel on aga vas last, mispärsat puurtu
solari rammuli. Tuleli vastu neitsi, selle ni-
mi Mareti. See on sünnis raitsoja kirikule.
Ta võetakse sinni ja müüritakse kiriku seinu.
Selle jäule jäänud kiriku uajumine ära.

(elliksel Kinnapuu Kanilas 1934. a. suvel).

Samasugureid teateid annab Eybefolke
Bolī lehek. 70:

Karusel olnud suur mets ja rüüal olnud
palju karusid sees. Ellargaretha olnud pü-
haku nimi, kes kaitses karude eest. Sellist nime
nimi Piika Ellargaretha viis Karuse.

Kiriku ehitamise kohta liigub rahva-
uus legend:

Ehitatud kirikut. Ellis päeva ehitatud
re ööri lõhutud. Viimati loobutud ehit-
misest ja etrustatud uus parem paik vali-
da kiriku asupaigaks. Pandud siis kiriku
surgakini üle, mille es olnud karu
musta härga ja lastud neil minna.
färgmirel hommikul seisnud härgad
praegusel kiriku asupaigal, mahu siis
kirik ehitatud.

Karuse riviku vanuse kohta puuduvad täpsad andmed. Igatahes on ta vanemaid rivikuid Eestis. Tema ehitusaega avatakse Rootsi või Taani aega. "Liber Annus Daniae" lehek. 196, on avaldatud arvamist, et ta kuulub Rootsi aega, kuna ajavijas Katolisi 1905. a. lehek 121 ("Kartographisches Alt-Lifland") avatakse, et rivik on ehitatud taanlaste poolt või bolla piirusep Fulko poolt.

Igatahes mainitakse Karuse rivikut juuba 1271. a. kuusüha maeti ordumeister Otto v. Lutterberg, nagu on selle kohta andmeid vis. ptkl. is 18. juunist 1593. a.

3. Kas on Karuse kirikul ja abikirikul, vabelid
õpetajamajal j.n.e. mõni kiri ehk aastaaru
seinale? uksele? tuulilipule? ristile? j.n.e.
Kus kohal see just seisale ja misugune
on tähttäheleline kirja süü? Millal on
kirik, abikirik ehitatud, mis materjalist
ja kui suured need on? Kas on kirik ja
teised rannad ehitused torniga või
ilma? Kellele on kirik, abikirik j.n.e. pü-
hindatud?

Teinud aastaaru pole leitud. Kiriku-
sus, altari seinaga tagumisel küljel oleva
nise sus on arv 1761 (v. p. IV lehek. 21).

Praeguse aasta eest mahaaetud vange torni
poolt tuulilipp rannale arv: 1674,
misugune tähendab torni ehitamise aega.

Esimeel riigialisud andmed Kanne kiriku üle leiduvad 1593. a. Pübbekki viivatükoni-protokollis. Siin väagitate, et Kanne kirik on täiesti lagunenud elusorpas. Ei olla viiletramat kirikut kui Kanne. Viivatükoni-protokollis näevatakse eriti mäinissuude koolituse ja koolimatuure üle, kes varustavad kirikut oma sumate matmises aga kirikut ei taha uonalolada.

Kuna kirikusse vähemalt maeti, mis on selge, et see innagi täiesti lagunenud polnud. Tarvitamissõlbulikus sai kirik aga 1641. a. eel, nagu seda mainiti uis. ptkel. 1641. p. 8.

Torni ehitamine on arwatawasti 1674 a. sündunud, misrõgune on liolub uanal tuulelipul*. Igatahes oli kirikul siis juba torn olemas, set uana

*Uohalarzenud lipu ja sellega üh. oluud risti kirjuti's u. koop. Nr. 6, 7.

tuulelipp arus torni stras.

Suurem ümbekitus leiatis aset siriisus 19. rajandi alguses, millal siriisule tehti gooti võlvistisim aremele uus tasane lagi. Altarinummis on aga gooti võlv-uid raielinud. (Chronis "sug. arkiv" #129)

1925. a peale muendatamisi orade nau-
pa siriisu natust. Praegu on jäänud
ninaugele, et torni natust ja üsni sülg
siriisu natust on uue triksplekkatu-
uga natust. Ülijäänud ora natust
vul punane siriis natust (v. üllervõte 21-2).

Abikirikut ega nabelit Karuse siri-
kul praegu pole. Karuse sikelnanna pü-
us Sastama mäisa põlduolul on aga
uul praegu n. n. Sastama nabeli vare-
med märgata (v. siriisus XIV Jek. N=128)

Õpetajamaja kohta on vanemad teated õp.

Wernceciuse (1685-1690) kirjelduses:

„Minu ametis arumisel oli pastoraat täiesti metsimud olemus. Ülenalt oli ratus sisse langemud ja ümberingi ei näinud ühtegi rõõhulist asent. Suur võõrastetuba oli õige keskraas: arende aremele olid need õlgede ja suumalt jaolt vanaole laudadelega kaetud. nü, et talve tulekul pioli ras päeva-vaigurist looluma, või laskma lund endale korterinaabiks tulla. Kõik atjud olid reest rõõlematud, ja külma tulekul ei oranud ma kuidagi end ja omaareid külma ust varjata, minu-
gust häida ma ei suuda küllalolaselt kirjeldada. Viimaks eistreisja, kuning-
liku rittmeisteri keelitrusel sain 30thli.

* Johanz Heinrich de Deefeldten.

mis sulus kõige hädavajalivema - ah-
juste ja arende korraldamiseks. Ka
eelpeol mainitud sise langenud
katus parandati; kuigi seinad jäi-
vad veel hõredaks. Alumiid pal-
gid elutas mädanerid ka, milli-
ud ma ire ühe müürpaga koken-
darin (Inland 1847 nr 10)"

1760. a. põles õpetajamaja kõigi
kõrvalhoonetega ära ja õpetaja elas
uakapiäl ajutiselt kohendatud
kärastemajas. Elumugane ne käraste-
maja oli, ei ole teada. Alles 1765. a. 21.
mail väidi uude elumojja kolida, mis-
mugane tänapäevani on püsima jää-
nud. Aastal 1798 võeti ette juurdlehtis.
1861. a. oli põhjalik remont ("Chronik"
mag. arkiv nr 129)

Tänapäeval jätale õpetajamaja ruumide:
Ruumid on rõledad ja viilnad, kuna
on vaid mõni ronalik ahi majas.

Talvel elatakse ainult mõnes ruumis,
kuna teised ruumid on täiesti kasutamata
seisavad. Suurim halle on aga pöörand,
mis kohati juba täiesti on läbi kulu-
nud. Räägitakse, et ne pöörand pole
kunagi värvitud olnud.

ii Millal ja mis materjalist on valmistatud kiriku ja alikiriku altari (ehk altariid, kui veel vanu tarvitamata olemas)? Millist on altari laud või alus (resp. kas ei ole raskeset altari-kivi, millel ristid murradel ehk raskel)?

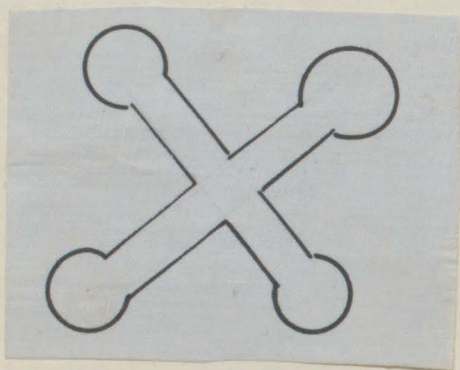
Præguse kiriku barokk-
stiilne altari ^{Tagune} on valmistatud telliskivist ja üle krohvitud. Altari kere on süvend altari pilodi jaoks, mis aga præguse altari pilodiga on raetud, kuna see palju suurem on, kui selles ettenähtud aru-koht. Altari ülemine ots on ilustatud kahe barokk stiili ramba kujutisega, mille pääl onuvad 30 cm. kõrgused kujud, mis kujutavad ingleid laiulisirutatud tiivadega. Sammaste vahel on kõrgem naevolustis, mille ülemises osas arule

sümboolne Jumala silma kujutis ja selle moodustise pääl aul. Ristija Johannese 30cm. kõrgune kuju.

altari laud, mis on rekaegne pärandus, mille nurgadel on ristid (v. koop. A^o 3) on 3cm paksune ühest tükist plaat, mis on müüritud siini alisele. Plaat on pakkiviit ja värvitud kollakarneheliseks

Kõige varem teade altari kohta on 1665. a. millal kraku Tott olla altari kinninud (Kamuren Kirchspiel Kirchenbuch A^o 1685 lehk. 112) Palju varem altarit on säilinud ja kas sellest üldse on midagi säilinud, ei ole teada. „Kamurisches Kirchenbuch 1878.“ lehk. 40 tähendab, et 1787. a on altari uuesti valmistatud („neu fertigigt“) millest nähtule et kraku Totti poolt kinnitud altari välimus ei ole säilinud. Kas 1787. a ehitati

täiesti uus altar või ehilati ainult
vana ümber ei ole teada.

Riist altari laual koop. N=3.

Karuse kiriku sisemus

Ülesvõtte №4.

III Mida kujutab altari pilt, kelle töö ta on ja mis aastast? Kui altaris niitu pilti ja nikerdu- sed, siis võib täieliselt kirjeldada!

Raaguse Karuse kiriku altari pilt ku- jutab Kristust ristil (v. ülv. N=4). Õnnistegi ja paremale viltu laskunud pääs on oksakroon; tema käed on umbes 45° liie nurgil loodul naelaga ristipuule; nende ümber on seotud rätid, mille seotud otsad vahalt alla lan- guvad; jalad, mis on asetatud nri, et parem jalg aretsel üle parema, on ühe naelaga sinnitatud ristipuul külge. Täga loomuli- kes värves kujutatud Õnnistegi ja rahvatu kollakas neka armab väga meeldiva tume- rupia värviga tagapööriga karuldare koos- nõla. See pilt on maalitud B. Baggeni poolt 1888. a. Düresi koopias järel mis, nähtud piloli all, parempoolses nurgas elevart siirjart.

B. Baggen n. A. Düser 1888.

Prague altarpildi tagast oli 1939. a. remondi
ajal võetud välja 40x60 cm suurune puu raam-
mis olev maal, mis kujutab õnnistajat
rinnarujus liba ja viinararinat käes hoides.
Pildil endal mingisugust kirja ei leolu ja
ka mujalt pole andmeid leitud tema vanu-
se või autori kohta. „Kamren Kirchepiel Kirchen-
buch N° 1685“ lku. 112 vägile rullot, et krahv
Tott ühes altariaga ka altarine pildi on min-
nitud. Kas aga mainitud pilt on sama
krahv Totti poolt a. 1665. kingitud on väga
vaheldav. See pilt on paigutatud väidlu-
kaare kohale seinale.

Kiri Karusekiriku altari seinal Ülesvõte 21-6.

Review of the term
Kiri (C) 9

Kiirias?

V. Speere, Spare.

IV. Ellingused kirjad leiduvad alta-
ril, altari pildil, altari vörel ja mis
aastast kui kiri ise ei ütle?

altari seina tagumisel poolel
on väike nišš, milles on temepuust
kiri ühes nimega. Mainitud kiri tuli
1933. a. kiriku remonteerimisel nähtavale.

Arvu lugemise juures on vaidlus,
kas on see 1761, 1766, 1761 või 1766
Kasne õpetaja. P. Lindig piinale viitata
1766 lugemist, mis aga on täiesti
võimatu, kuna numbrid on Araalia
numbrid ja on teine number arvus
kattlematult 7 (v. ülesv. 275)

juuresolevat nime on ka mitmet
moodi loetud. Täenäolisem on aga ar-
vatavasti: Spurke.

altari pildi parempoolses all nurgas
seinali kiri: B. Baggen n. A. Düres 1888.

V. Mis materjalist on kantrel ehk kantslid
(kui neid mitu) ja mis aastast nad
on?

Prægu on kantrel säilinud üks
kantrel, mis on nägura barokkstiili
välimusega ja täiesti teavena säili-
nud.

Kantrel on valmistatud tamme
punst. Ilustused ja rüjed on val-
mistatud muuse, kaava ja nase punst.

Kantsli pätkolu kohta annavad
andmeid kantsli naturil leitud
rüjed (v. lehk. 27) kanderit ulguli
et kantrel on C. L. Totti ja Johan
Henrich v. Derfelden'i poolt 1697. a
ringitud. Kinnimise aasta 1697 reiala
na kantsli rüjekäigu kohal oleval
ukrel.

V. Missugused pildid, kujud resp. niker-
dused ja kirjad leiduvad kantšil ning
kantšinatšisel ja missugused värvid eri-
nevad?

Kuuekskümnendal põhiplaaniga kantšil on
ihte külge vastu seinä kinnitatatud, ja
ihte külge moodustule sisenäigu avause,
neli ülijäänud külge on kujude ja niker-
dustega ilustatud, kusjuures iga kuju all
seinal vastavalt siri: St. Matteus, St. Mar-
kus, St. Salvator kunnid, ja St. Lucas. Ku-
jud arvavad nimetuse järjekorras vasa-
kult paremale nii, et Önnistegija kuju
avale kõnepuldi all.

Kantšil murradel arvavad jämedad kuu-
vitadised massiivsed barokk stiili sammur-
tena, millede all arvavad ingli pead. Kuu-
de kohta räägile rahvaaruu, et need ingli

pääd olla valmistatud ühe mõisniku
surnud lapse nõe järel.

Kantsli ülemisel seval seinal
kiri:

Ihr seit es nicht die da reden son-
dern eures Vaters geist der durch Euch

Kantsli all on kõem kõrgune
tamme puut Moorere küju, mis ulatule
pääga vastu kantsli põhja ja maadustale
sellega nagu kantsli aluse

Kuju on valmistatud lõikeliselt
ja erisilje poolt paremini väljatöötatud,
Ta kujutale endast jiva kalvimega vana-
meest, mille paremas käes kätetukelit mu-
jutav laud ja vasakus käes sepp.

Kuju on värvitud tumeroheliseks, mis
tada teravalt heledast kantslist eral-
dale.

Kantsli viina trepi külq on na ilusta-
tud. Rombilistes raamides asuvad naks
evangelisti: kuju millisele all siijad:

St. Petrus ja St. Paulus.

Kujude vahel asuvad niisordured.

Trepi alguses seirale ukse, mis moodustali
sisukäigu kantslisse.

Ukse pääl seirale arv 1697. Ukse kohal
seirale kiri:

Ne confondant opera tua sermonem
tuum.

Ukse kohal, üleval sisukäigu pääl aruli
muu kotka kuju, kes oma nartas reis-
vart väikest linnukest oma nokart
röödale.

Sisukäigu ja trepi külje vahel on kolme-
mukne kumikas ilustis. Trepi ülemisel
seinal seirale kiri:

Alleine Gehafe hören meine

Stimme und folgen mir nach.

Kantsli katus on kantsli järel kuunenurke
põhiplaaniga ja ühti rerva pidi reina
külge kinnitatud.

Ruus raviravijulist puust põimikut,
mis saadiant mööda murgale kinnituvad
moolustavad omapärase katusi ilustuse.
Neljale rahale küljile on kinnitatud nel
ääreilustusi ja nurkadele sügund.

Ääreilustuste sissel on elliptisiluluid süda-
mised, millistel nelja küljalt rahel on
süjad ja vapiol näha.

1. Ühel rinisel ilustuse südamikus on nel-
jast orast koosnev vapp, millistel rahel
oral on selguti nöha türelat nelja
torniga lossi. Teise rahe ora murenemi-
re tõttu ei ole sügundis säilinud.

Vapi all seivale punisene kiri:

C. L. TOTT Schweden Roten

Ober. Statthalter über Stockholm.

N° 1697.

2. Teisel ilustuse siidamikul on
uapp kolme kala riigutiega,
mille all on juha isna kustunud
kiri:

H. IOHAN HENRICH V. DERFELDEN

MANNRICHTER IN DER WIECK.

Kolmel välimisel katusel nurgal au-
vad ingli riigid, millistest uskumisel
on rist varasus käes.

Kantsli katusel välimisel seival seivale
kiri:

HERR WENN DEIN GESETZ

NICHT WÄRE MEIN TROST GEWESEN

SO WÄRE ICH LÄNGST VERGANBEN

IN MEINEM ELENDE.

Kantsli natura all, jutlustaja pea kohal
on puust tüvi kujutatud Pühavaimu
sümbolina.

Küi kantrel, kantsli natura mis na
trupp rünnakuga on näinud iiblaste
vämmidega.

Üldiselt värvide on heledad, millega
näinud pinnad on värvitud. Murr-ilustused
ilustused ja palistused on valged. Kirja-
de alused on tumedamad ja mustad.
Kirjad ise aga on kollaga värvitud. Õige
puned kirjad kantsli natura oluata
vappide all on mustad.

(Kantsli iiluvõte v. iiluvõte N=4.)

VII. Ellis materjalist, mis ajast ja missuguste kujutuste ning kirjadelega on ristimise astjad ehk vaagnad? Ellitu neid on? Kas leidub veel kuraajil katoliismaegne ristimisvõnn?

Praegu on kaks ristimise vaagnat, üks vana tauvitamata, teine uus, tauvitamisel olev.

Huvitav on praegu enam mittetauvitatav ristimise vaagen, mis on kingitud 1710. a. Guercia Ellüllerin'i poolt pe-mala auku ja kirku ehteks, nagu seda ringikujuliselt asetatud kiri vaagna põhjal ütleb. Vaagen on valmistatud valgevare plekist, taldreku kujuline, mille lähimõõt 48 em. ja kõrgus 6,5 em. Vaagna 7 em. laiune äär ja 34 em. läbimõõduga põhjasüvend on ilustatud

maitsevalt väljapremitud lilleliste ornamendi-
didega. Vaagna põhi on rüüpsole kume-
nas üleväl, misuqare kumeruse keskel arele
10 em. lähimääsõluga rõõr, millel on presu-
tud sügatis Jeruse ristimise Ristija paani
peelt ja pühavaimu lahkumise tuue-rüü-
boli näol ristitavaale. Sõõri ümber arele ju-
ba varem mainitud kiri:

DIESES.: GIBET. GOT. ZUEHREIN.: VND DER.
KIRCHEN. ZIERAHT. LVCRECIA MÜLLERIN
ANNO 1710.

Prägu tarmitusel olev kõlee, või tugevasti
hõbetatud ristimise vaagen on ovaalse
rügava liia rannane, mille pikkus
on 43 em, laius 32 em ja rügavus 6,5 em.
Vaagen on lihtne ja ilma ilustusteta
ja kirjadeta. Põhjas arele vaid risti ku-
jutis. Vaagen olla sellegi peelt sõõrter

Puusepa ajal ringitud, umbes 1900 a.
ümber. Kuna aga rünnaja soovitud tund-
matust jääda, siis ei ole selle kohta mi-
gimõõruid andmeid. Vt. äp. Lindiq'i reletus.

VIII. Millis materjalist, ajast ja munguse viis-
jaga on kroonliikteid ning liikteid
ja mitu neid on?

Kroonliikteid on kolm: naks suuremat
ja üks väikene, mis asub altariuunis.

Kõik liikteid on 30 müünlapuaga. Altariuu-
nis ja kirikus altaripoolne kroonliikter on val-
mistatud liitsart vaskpleerist ja ilma ilus-
tusteta ja kirjandeta. On teada, et ühe neist
on kinkinud v. Pistelkohrs enne 1763. a. ("Kausen
Kirchenbuech" lehr. 5 a. 1763.). Teise liiktri kohta
puuduvad aga igamugused teated.

Kõige uksepoolsem - läänepoolsem, liikter
on valmistatud valgest vasest ja oleval väga
raske, nagu ep. tähendab. See on oma kaul-
dase massiivsuse ja maitseilise ilustusega tä-
helepänu äratav kunstiteos.

Liiktri ristteljel asub viis muna, millest

alumine on suurim, ülemine strale lähenedes lähivad nad vähemaks.

Telje ülemis osas on kaks kaela, kaks pöäga, kaks tiiva ja kaks väljavõutatud jalaga kujutis.

Kroonlühtri alumises telje osas on ilusturena kaks poolega nägu, millest väike osalt telg läbi. Telje küljes on maitruvalt ilustatud aas.

Selle kroonlühtri kohta pole mingisuguseid andmeid. Õp. Züdig oletab, et ta on kraku Tetti pealt ringitud, mis siin väga võimalik võib olla, mida aga andmete puudusel väita ei saa.

Kroonlühtri pääl olev ilustuse järel ei saa ka mingisugust järeldust teha kuna ne võib olla vaid sablooniline ilustis.

Uuile aga niipalju tähendada, et ta mitte enne 1586. a. pole kingitud, kuna teame, et vanuse viie sellel ajal oli röödade tõttu täieliselt riiustatud ja lõhutud ja et siis ka kroonliikmeid ei saanud tervelt jääda.

Liikmeid on kaks paari. Üks paar, mis seisavad altari, on valmistatud uuskõbedast ja ilma ilustusteta. Teine paar, mis asub vantsli puldi küljes on varest ja kõhetatud. Mõlemi liiktripaani kohta puuduvad andmed.

IX. Mis materjalist ja ajast, mis kujude ja
süüadega on karisad, kannud, patienid, kuitrifix-
id ja muud kirikuriistad ja palju neid on?

Pragu tammisel olevaid armulauariistu
on: ürs kõbe karikas, kaks kõbe, nüst sullatud
veini kannu, kõbe sullatud patien ja kõlu-
dast, nüst sullatud oblaadi toos.

1. Kõige vanem on nüst cremüst ja ilobre kir-
kuriistadest kõbedast oblaadi toos. Kas see ere
juba algusest s. o. 1604. a. pääle on oblaadi toos.
on väga süntau, kuna temol olevad kaane-
ilustised on ilmalisem süüga ja larevad ole-
da, et ne kart on varem iluastina tammisel
olnud ja hädaga kirikuriistana tammisele võe-
tud. Selle türtureks aga puuduvad lähemad
andmed pääle karti kaaneilustiste endal
(V. Koop. N. 7.) Kasti on ovaalne, kannal kaanel
ja külgedel püstitud maguna lehti ja äri.
Kaane reval, ühel pool seisavad tähed

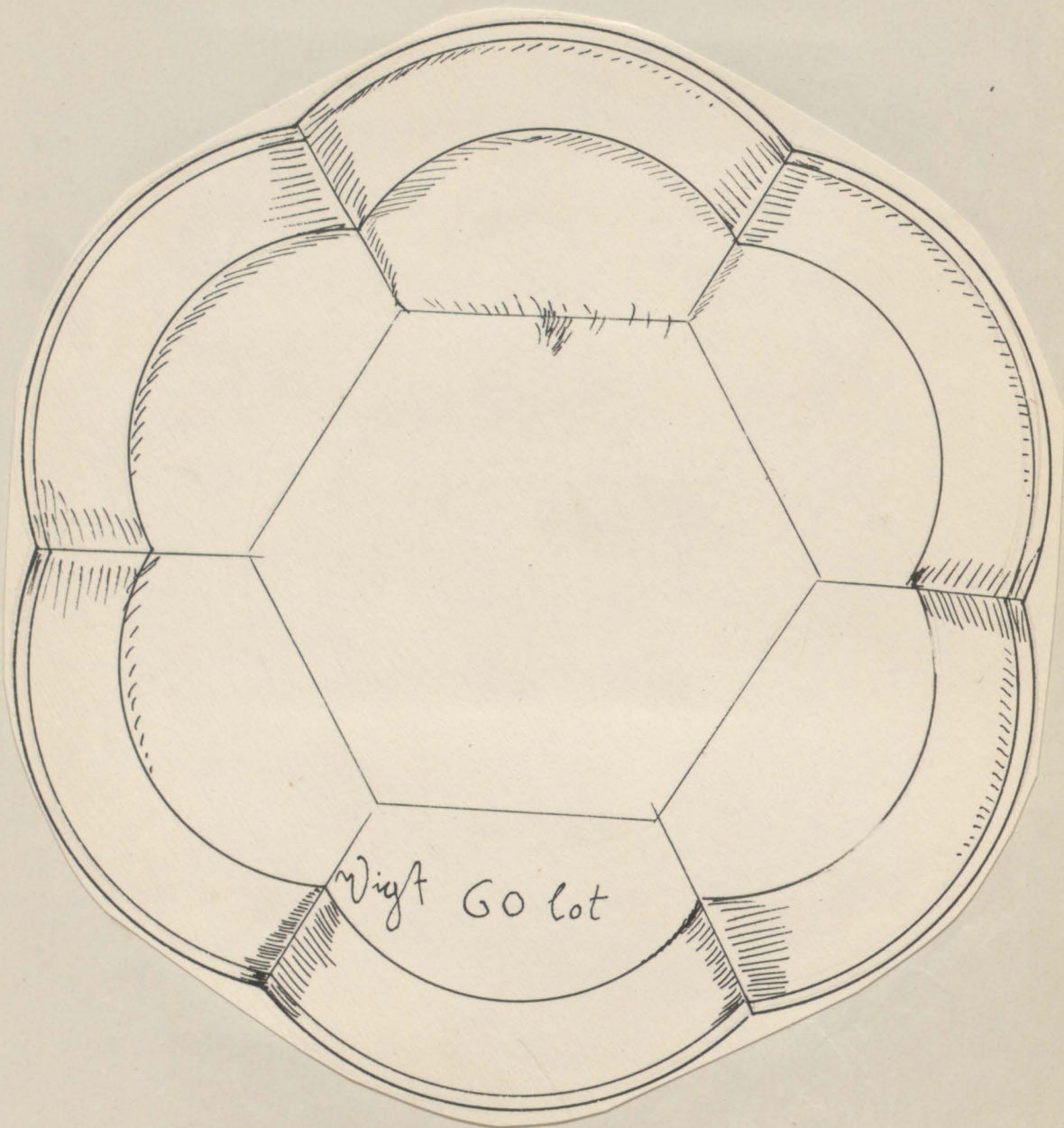
Hõbedast ohlaadi loosi kaan koop. 7.

AMVV ja tüül äärel: WFB. Karti põhjas
anuli väisuse rööri reus: BDM 1604 (v. koop. nr. 7).

2. Tämitumolev karivas rivaal koos uuest
karivast ja vanast alusest. Püüdi rüüaegret
sivisuristatole röövimist tektud vanast jänel-
jäänud karivast jälle rööbulek. Kariva
parandamine ründis rüüter Puurepa ajal
nagu ta ise olla ep Geidlig'ile jutustanud.

Kariva jalq on muu jaeline, mille põhja
all on raskere tähis: Wigt 60 lot (v. joon nr. 8.)
Kariva jalal on ülvuolpool rüüett, mille rüüe-
joolirel orakel on ürvikud tähed: I H E S U S.
(v. joon nr. 9) Vanem kariva ora, jalq, on ama-
tauarti rüüant karivast, mis leiale mainimist
rimert rüüola „Karusisches Rinkenbuch“ 1777. a.
Kelle poolt on rüüas rüügitud, ei ole teada.

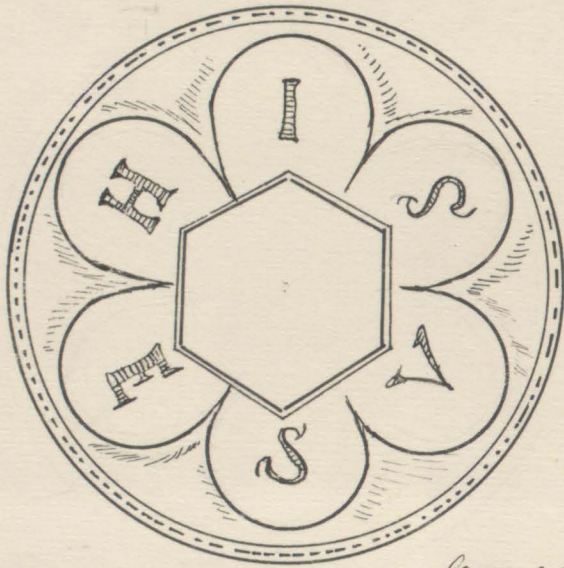
3. Hõbedast, rüüet nullatud paten, mille lä-
limäöt on 15,5 em. ja omale äärel rüüerüütis

Wigt GO lot

Kavika pōki

joor. K=8

loom. sun.

Karika jalal oleo rosett

joon. n=9.

(v. koop. N=10.) leiale erinert korda mainimist in-
ventaris 1717. a (Karussisches Kirchenbuch 1717 lkr. 5).

Annetaja üle puuduvad teated.

Märk. koop. N=10.

4. Suur ushõbeolust veini kannu
kõrta puuduvad ka lähemad
teated. Võile arvata, et see on sa-
ma kann, mis leiale erinert
korda mainimist 1775. a. inven-
taris. (Inventarium 1775. a. lkr. 25.)

Kivikuvistu žil. 1775. N=11

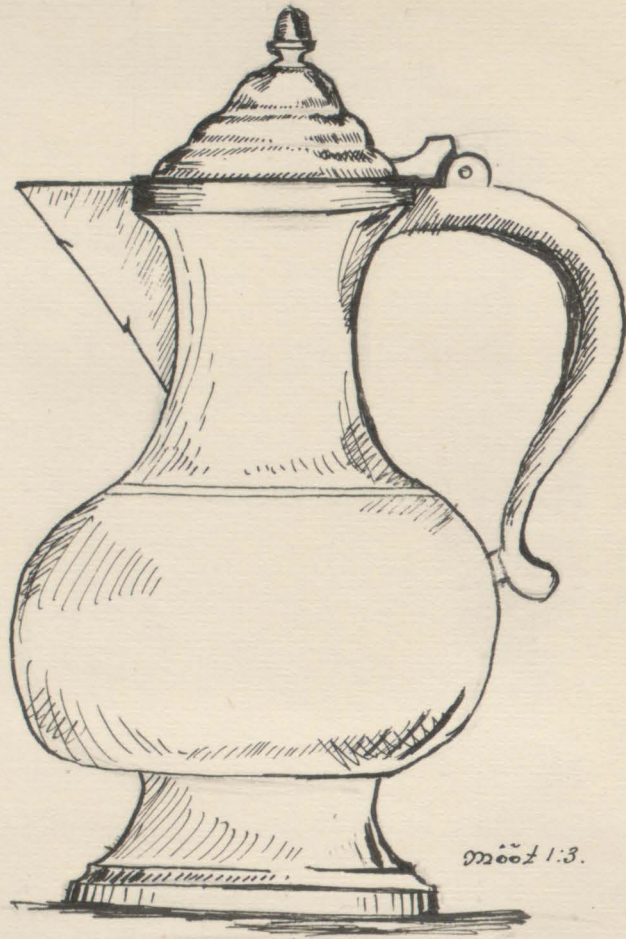
5. Väike, kõbedart, suut kullatud veini kann on 1903. a. Ornar v. Maydell'i poolt kingitud, nagu seda kannu põhjas oleu kiri näitab:

„An die St. Margaretha - Kirche zu Klausen
von Oberstl. Fhr. v. Maydell. April 1903.

Kunstanstalt der Berl. Stadtmission. ” Kannu-
jutale endlast tavalist toolivarnart piist-
kannu, mis tugineb neljale jalale ja on
varustatud kumera kaane ja lookleua
käepidemeaga. Kannu kõrgus on 31,5 em, põh-
ja lälimõõt 11,5 em ja avaue lälimõõt 10,5
em.

Peale nende on veel vamu, tamitamata
armulauariistu.

6. Kaks suurt, tinast veini kannu, ierkes-
sis täiesti sarnased on oma materjali ja
kuju poolest imestamisväärset uimed (v.
joon N=12.) Nende vanus ulatub kind-

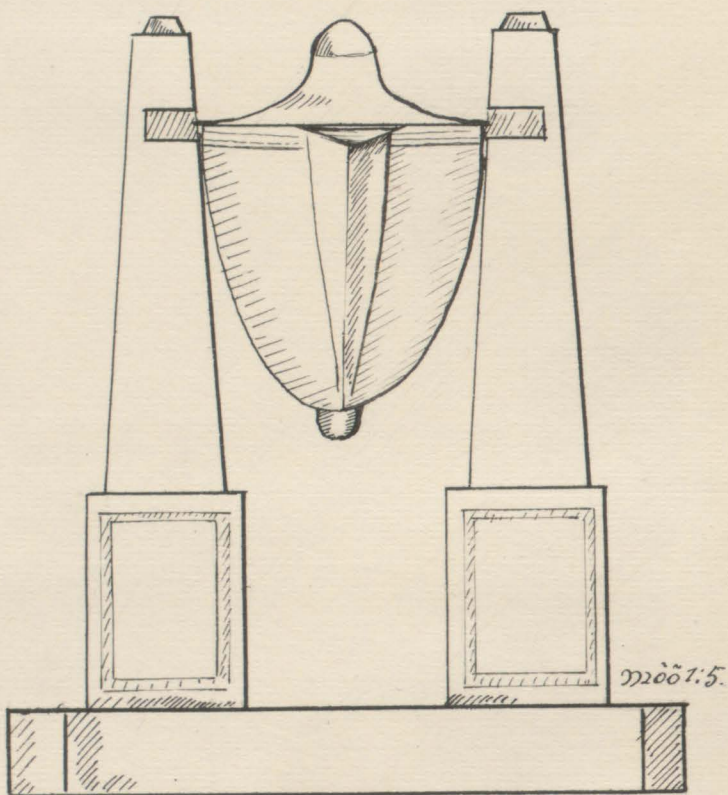

Finast veini kanni

joo12.76=12.

lasti kaugemale kui seda oleks kirjalisel materjal laadi oletada. Nimelt on 1835. a. inventari loetelus öeldud, et ei ole midagi tinast rööpimud (inventar 1835. a. noq. arhv. N=26) ja alles 1873. a. inventaris tähen- datakse neid juurdetudnud eremete all. (inventar 1873. a. noq. arhv. N=26) Võimalik ka, et nad on vabepääl kaotatud, nagu re- da sageli juhtub. Midagi lähemat pole nende kohta teada.

1. Punarust varest valmistatud, uert ti-
mutatud suur veini kann, mis mao-
olustale endalt väga huvitava pool-
onovali kujuga 19 cm. avause lähimöölu-
ga veini paagi, mis telgi abil on aset-
tud tamme puust rammaste vahele.
(V. joon N=13.) Suurõnaliste teadete järel
on ep. Hörrekelmann uelle lasnud valmis-

Vasest veizi kann

joon 26-13.

taola.

Krutiifiksere on rask: üks kinnisus altari, teine
koquoluse taas, laual.

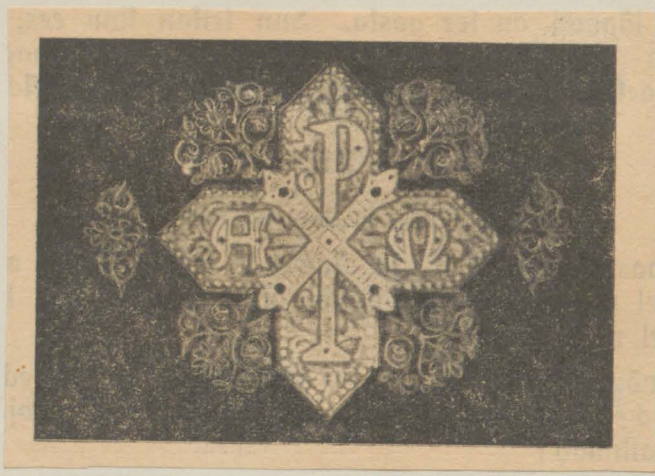
8. Altariid seisev krutiifiks on hilisemast ajast, kuna amorta völe, et 1851. a inventaris märrsus, et on ringitud juurde üks krutiifiks, säile selle kohta, kuna vanem krutiifiks on unolla tun-
nustega. Kes on krutiifiksi seisevija, ei ole tea-
da. Kujutale endast mustale puust ristile
kinnitatud kivilisus korpus, mis on val-
mistatud mingist valgemetalli segust ja üli-
töhitatud. Korpus kohal on raamena kulla-
tud äära kujutis ja selle kohal plaat kirjä-
ga: INRI; korpus all jälgade kohal anuli
surnupealim ja rask ristis räävlund.

9. Koquoluse taas olev krutiifiks on ringi-
tud 1843. a pr. G. C. Tunder'i poolt, nagu re-
ola pääl olev kiri näitale. Krutiifiksi korpus,

mis on valmistatud tinast, on kinnitatud
mustasvärmitud puust ristile. Kujul on
tähelepanuväärt penelt väljatöötatud ja
väga maitseka välimusega. Kõrguse pik-
kus on 39cm. ja laius rüüdatud näite vahel
28cm. Peakohal on plaad on rööpsüli-
ku kujuline ja eesüljel kirjaga: INR!
tagaküljel kirjalik kiri: Der Kirche Zu Kam-
ren gegeben von der Frau Ratskerrin in
Reval G.C. Tunder geb. Clementz 1843.

10. Kuvitau on ka veel praegu tarvitus-
elolev altari tekk^{*1}, mille kausendone peni-
se töö ja maitseus vämmides äratata tähe-
lepanu. Kollane, valge, punane ja kuld vär-
vi tekk moodustati endal listra ristil ja selle
keskel olevat ristire monogrammit ruuu-
pärase kunstimaitselise muutu (v. ülesv. n=14.)

*1. 1717a. inventaris lkn. 5. mainitakse rõhendamata tekk
ja üldasuse, et ne on Venetia päritoluga.

Altari ferr. venezian. C. 1500. N. 14

11. Tähelepamuväärt on reguolure toas
aru kart, mis on väga hästi säilinud
ja täiesti tarvitamise võlbulik.

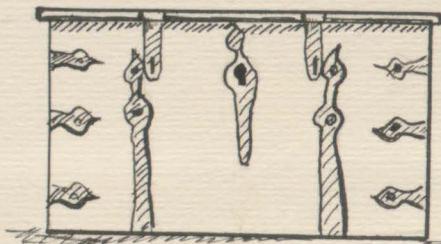
See on 1 m. pikkune ja 60 cm kõrgune
muurepuurt, halliks värvitud ja raud-
vitraažega läädud kolme lüüga varus-
tatud endine kiriku laegas. Kukkumise,
suusse paigutatud vana noortetanud
luku pääle on kirjutatud 1696.

Siiga terve kart ja vis. ptkl. ide
andmed laevad oletada, et tähenda-
tud kart on hilisemast ajast, kuna luku
arvuga kuulub kartile 1696. aastast.

Visitatoriini protokollides 1769. a. 24. juunil
ja 1792. a. 1. juunil üeldakse, et ei ole kir-
ikul laegart olemas, mis pääle 1792. a vis.
ptkl. p. 7. mes tehakse nõusogu erimehele
ühisandeks larta kart valmistada. Arva-

tavasti valmistati riis praegu raielinuol
kast, misjuures tamitati vana lussu.
(v. jooz. N=15.)

1696

suüõz 1:20.

Kirikulaegas Luukuga 1696a. jooz. N=15.

Õllis materjalist ja ajant, mis kujule ja kujade-
ga on ristpalk (travers), kus seda olemas?
Kas on veel teisi ristpalku olemas?

ellainitud ese puudub. Ka ei ole andmeid,
et rannane ese kunagi minevikus olnud.

Kus Lee on ?

Alt: See with arule altari toqum
reina toqumiel pedel. S. on
ramone millis arule av. (v. 1215 -
IV l. 21.)

XI. Kas on olemas kirikuseintes niske ja seinarappiivid ning millega need avatavasti on tarvitatud.

Karuse kirikus leidub nars niske. Suurem, gooti raarega niske, mille kõrgus 65 em., laius 33 em ja 30 em sügav, arul altariuumis varaspoolses seinas. Tema ava ümber olev soon näitab, et süa on raste või uus peale käinud. Arvatavasti on see endline armulauariüstaole arusokt olnud.

Teine vähem, sandiline niske, 25 em kõrg, 22 em lai ja 12 em sügav, arul altari tagumisel süüljel, umbes sinna kõrgusel. Ellis ots-tarve rullil on olnud, ei ole teada.

XII. Missuguste kujutustega ja kirjadega on hauakivid ehk haudad, sarvofaagid ja muud hauamõrgid kirikus ja abikirikus? Kirikus ühtegi hauaplaati ega matusepainsa näha ei ole. 1593. a. vis. ptkl. 18. juumit. räägiti sellest, et Kauru kirikusse on maetud Otto von Lutterberg. Nagu öeldakse, ta olevat lasknud valmistada endale igavese rahupaiga. Menudel andmetel ja rahvasuus leiduvate juttude järel on 1929. a. võetud ette kaevamistööd Kauru kirikus, millest selgus et kirikusse altariruumi on maetud palju inimesi ühte määratud kauda. Võimalik, et see matusepains oli valmistatud ainult orolumeistri jaoks, kuid et see hiljem lah- ti murti ja juurde maeti. Kas on see aga sama koht kus orolumeistri maeti; või on see koht veel avastamata, ei ole

Raevamisföödel leitud esemed. Ulevõtte 16

Raevõist plaad i via Ulevõ 1677

vel kindlaks määratud, nagu veda kaevamistöole protokoll näitab.

Ühtegi haavakivi kirikust leitud pole.
On aga kuulda rahvasuus juttu nagu oleks mõni haavaplaat remonterimise ajal kirikust välja viidud. Täpsed tõendused aga puuduvad selle kohta.

Kaevamistööl on muude asmetega leitud ka mingi paekiviit plaadi osa (v. pitul. ääri) millel on näha peenelt väljatöötatud kujutis (v. ülevõte nr. 18 ja geopia nr. 1)

Ääri.

Protokoll.

Kaevamise kohta ordumeister Otto von Lutterberg'i kaudu kindlusestegemiseks, Karuse kirikus 20, 21 ja 22. augustil 1929. a.

* Koopiaid aruvald eraldi lisana.

Komistooriumi ja Haridusministeeriumi
muinsusnõukogu loaga võeti ette kaeva-
mine Tartu Ülikooli professor O. Sild'i, Ka-
ruse õp. C. Lüdig'i ja usuteaduskonna arheo-
loogia kabineti abijõu stud. K. Waldmanni
poolt Karuse kirikus, et kindlaks teha:

1. Kas vastale tööle Karuse vanemate
inimete jutt, et Karuse kiriku altariruu-
mi lõunapoolsert küljert on vanasti puu-
ursegaga trepp ja näis ordumeister v. Lutter-
bergi (+1270 rap. 1271.a) kama juure viinud.

2. Kas ordumeister Otto von Lutterberg'i
kand on täpselt Karuse kirikus ja
kus kohal.

Ad. 1. 20. 21. ja 22. aug. kaevati altariruu-
mi lõunapoolne külj latti. Leiti surnu-
pealuid, poti ja paekivi tükke ning
värvilini sroovi osi, kuid mingisugust

treppi ussega ega rüüru sealt ei leitud, kuid rüüru oli sealt võimalik vundamendi alt lähirüürues altari ruumi pääreola, sest maa vundamendi all oli juba varem ümberpööratud. Vundamendi müüri sügavus oli 85 cm. ja laius 2.1 m. 20 cm. On väga võimalik, et seal kohal, rüüru kõrval oli kindel kammru ruum trepi ja trepiga. Kanapeld

Ad. 2. Rüüru altari ruumi pörandala all sai kindlaks tehtud, et altari lähirüürues on mingi müür ehk müüritud koht. Vastavalt kohalt pörandala lauda äärvõttes ja liiva ja mulda nende alt kõrvaldaades avanes paekiviit müüritud rüürualune ruum, mis asub rüüru seaditelil sealt altari es, sealt altari taga all (läng võlvit altari poole) Sellen ruumit

leiti kõhunenud puusärkide ori ja puuär-
riole täite laarte, 13 pealuud, enamvähem
rõilunud, kuid oralt murdunud vasta-
vaid luustikke, üks kausiviivi väikene
tükk mingi ornamendi või vapirali-
se kujundiga, väkserid, kuid täiesti kõ-
dunenud riie tükk ja muud sarnast.
Surnukehad olid maetud paarinaupa
üksteire peale, täiskasvanud ja paar
last ning suures enamuses näoga alta-
ri poole. Kava muurarele põhjale oli
maetud äige suure kasvuga inim, kelle
pealuu ümbermõõt oli 45cm. ja tema kõr-
vale paremale poole teine sarnuti ka
suure kasvuline inim, kelle pealuu üm-
bermõõt oli 59cm. vastava tugeva luusti-
muga. Kaevamisel avalehesid tulnud
tremed pandi rõik oma endisele kohale
Tagari, väljaavatud elposlmaenitud

Kauasini tiisk, mis jäi rohkemisse kirikus
arkhiivi.

On arvata, et orohemeiter Otto v. Zutterberg
sellene ruumi on ka maetud nagu seda
18. juuni 1593. a. viivitatiõni protokolli on äel-
dud, et ta oli lastnud valmistada Karuse
kirikus kava pukkpaigaks.

Müüriti ruumi pikkus on 2 m 67 cm
laius 1 meetri 25 cm ja sügavus 2 m. 3 cm.
Ruumi püraa müür on altari poolsest
otsast vaata taoline lüng nimeurega al-
tari poole ja katole umbes $\frac{1}{3}$ ruumi
(vsp. kava) pikkust ning arus arvatavasti
endine altari all, kuna muu ora on
ilmselt lastine ja saeti müürid puudu-
va kauasiniiga.

Märkus: Lõpuks olgu veel tähelestatud,
et Saastna märia piirus vaadati järel Saastna

igivana amataua kabeli varemest, kusjuures selgus, et täpselt on olemas vendlament, mis vastab kiriku ornatatsioonile. Varemest ümbritsele viii aeg. Saavitan oleks rulle roka alolhaid. Nimetatud kabeli varemest annab Kanure rehelsonnas Kanure kirikust umbes 15 km. eemal ellatolu lähe ääres. Saastna mõirant tules umbes 1/2 km. maa poole paremalpool maanteed teet mõnikümmend sammu eemal.

Käesolev protokoll on kirjutatud 3-es eksemplaris, millest üks eksemplar arub Kanure kiriku arhiivis, üks eksemplar Tartu üliõpeli Muuseumis ja üks eksemplar eritatakse Hariduse ministereiumile nõudmise korral.

C. Tüdiq.

C. Sild.

(Kanure kiriku pitsot)

H. Waldmann.

(ark. val. pitsot).

Kindel on igatahes, et varemini on kirik-
kut matusepaigaks tämmetud. Aadli peresou-
noid arvatahasti lugerid nästahasti kirik-
kuse matmist endla suuks esõiguseks, nagu
nda vis. ptk. 1593. a. liame. Siin oletatakse
muidas Joh. von. Greve on. O. v. Luttberg'i kama
lakti murduud, et sinna oma naine ema
matta, ja saevatakse aadli üle, kas siil
kirikut matusepaigaks sahtale aga hoost
ei kannu kiriku eest. Vis. ptk. 1739. a. tähen-
datakse, et kirikus on laktiseid kaudu ja
kavre sinna konvendil 11. mail 1747. a. kinnitale
von Schwan, et ta tahale oma kama palk-
kattega sulgeda, mis seni laktiselt on seinud.
Siiski pähtale rama konvendist, et tahetaks kir-
ikuse matmist pidurdada, kuna se vare-
mini viistite väga elav oli. Kii antakse
konvendil soovaldus, et päritäälised ja tei-

sed rasklared" ei saa enam viisim peatöövima
matta, vaid sellens tehtaagu viisim suu-
rest usrest pahemale poole suur auk, mis
on suht müüritud.

Kuna sovvenoli otus on tehtud
ainult väitöölite ja "teiste rasklaste" kohta
riis on sellert näha, et talupoegadele
polnud iildre luba või võimalust
viisimre matmiseks.

XIII. Kas kirjuri all vana kripta ja teiri koma-
nabeliri olemas ja mis on neist teada?
Kes sinna maetud? ellinugureid si-
ju leidub seal?²

Pärimus XI on rõig olemad teated
mainitud. (v. küs XI leht. n=51)

XIV. Mis materjalist, kas vapiga ehk ilma, mis pildiga ja kirjaga on kirikus, abikirikus, kabelites leiduvad epitaafid (estiveelsed kuni 1861 aastani ehk võimaluse korral kuni 1870. a., ladinakeelsed kuni, muuajalised kuni 1850. a.)?

Koguduse arhiivis leidub 31 mitmesugust epitaafi, mis on kogutud mitmesugustest kohtadest Wistinghauseni matusekabeli surnuaeda.

Nanemad nendest on järgmised.

1. Tiesenhauseni epitaafid.

Valgust metallist, tugevasti hõletatud, väga püsitud rõjariistade ja inglite ilusturega kaas mälestusepitaafi (v. ülenu. N=18) Piist-sillitaolisel epitaafil seinal kirii:

a. Wollt ihr fein Bild in wenig Zügen.

Der Pflicht-Gebot war fein Vergnügen,

Der Colle hatte seinen Feind

Den wer ihn Kannte war sein Freund.

Tiesenhauseni epitaphid 1795.a. Ulesvöte 21=18

1. Teisel ovaalsel epitaafil viisale kiri:

Hier ruhet in Gott der Herr Ober-Landt-

Geichts Assessor Jacob Joseph v. Tiesenhausen

Herr der Güter Patral - Illust Pivarots u. Torbey

geb. im 19ten Febr. 1745. entschlafen am 28ten

May 1795. Mälemad epitaafid olid Staesselberg'i

matrone vabelis rukku na amatavarti Tiesenhausen
kui sugulane oli maetud.

2. Staesselbergide epitaafid.

a. Öhuserit pleksit, amatavarti na hõbetatud elnuud

ovaalse siidamisuga, lilleliste ilustustega

epitaaf, millel kiri: Hier ruhet in Gott Frau

Helene Henriette Staesselberg geb. v. Mokenfschild

geb. im 16ten Januar 1801. gest. am 20ten

August 1831.

b. Öhuserit pleksit samaruguste lilleliste ilustus-

tuga ja ovaalse siidamisuga epitaaf, millel

kiri: Hier ruhet in Gott Peter Heinrich v. Staessel-

berg Puffcher Kaiserlicher Capitain geb. zu

Softama am 26ten märz 1781. got. zu Raunkhoff
am 10ten October 1818.

3. Strandmanni epitaaf.

Võrdlemisi hästi säilinud, valgest metallist
tugevarti kõbetatud silliisujulise üidamisus-
ga epitaaf millel kiri: Hier ruhet in Gott
Gustav Ernst v. Strandmann. Ruflicher Kaiser-
licher General der Infanterie Ritter des Georgs
Oorden groß Kreuz des St. Annen und. St.
Wladimiri Ordens.

Erleher auf Kroppenhof Schloss Zeal und
Sippa. geb. den 8ten Januar 1741 got. 30ten
Januar 1803.

4. Vappepitaaf 1601. aastast.

Puust, valgest värvitud alusel, halli ja musta
värvi varjunditega lagunenud vappepitaaf
(vaata ülerv. N=19.) mille üidamisus on au-
nust mustal alusel suldrete tähtsõega kiri,
millest on aga praegu loetav ainult:

NO 1601 ja awatawanti rönad: ellag: der
Schweeden.

5. Huitan on ka nur puurt Uksüll'i wapp
mis täiesti tewana on rai linud. Kannale
kirja 1890. (v. ülew. N=20.)

Vappetitöaf 1601. a. Ulesvöte N-19.

Üürüla vapp 1890. a. Ülesvõtte H=20.

XV. Mis aastast, mis riigidega ja kui rasked
on riikussellad?

1. Hiinla toomis on praegu üks sell, mis kannab
päälkirja: Reval 1885 C. fürgens

Esre sei Gott in der Höhe.

Kella rannast ei ole teada, kuid suurus jä-
le strustades umbes 20-25 pd. ümber.

2. Summaial n. n. kabelis aru teine vähem
sell millal kiri: Europa 1882.

Täprad rannast pole teada, kaabul umbes
Opd.

3. Vanemad sellad millist räägitud neile
vis. pntel-id on purunenud või ümbervala-
tud. Selle kohta puuduvad aga täprad and-
med. 1717. inventaris öeldakse, et viisil on
kaks kella, 1733. inventaris tähendatakse, et teine
sell on puruks liõõdud ja ainult tükiid on järele.
1751. a. inv. öeldakse, et on üks sell 6 pd ja 150

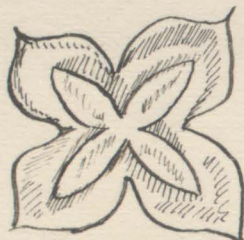
mis on valmistatud Tallinnas Feldmanni poolt.
1775.a. innu. aga äldasre, et ne sell on viisud
kirikust ära kaubalise.

XVI elisugured monumentaalsijad
leiduvad muide uel viirus,
aliviirus j. n. e., näiters: seintel
ustel, pinnidel, oruil, piltidel j. n. e.?

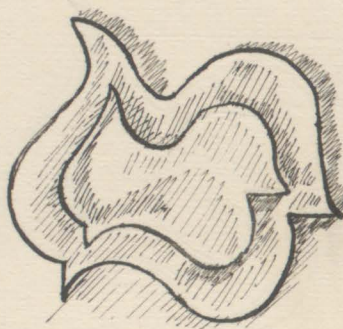
Kantselil aruvad sijad on mainitud
II viisimures (v. leht. N=23.) Altari piltil
olev kiri v. IV. viisimur leht. N=21. Klaas-
aknal olev kiri v. XXIX viisimur leht. N=148.

Peale selle on viisimurisse närgu
kohal nass märki (v. joon. N=21.) millis-
test ülemine kujutab „piiskopi seeri“,
kui piiskopi ametmärke tähist. Teise
märke kohta ei saa mingit erilist
tähtsust anda, võibolla kujutab ta
vappi või selle osa.

168.

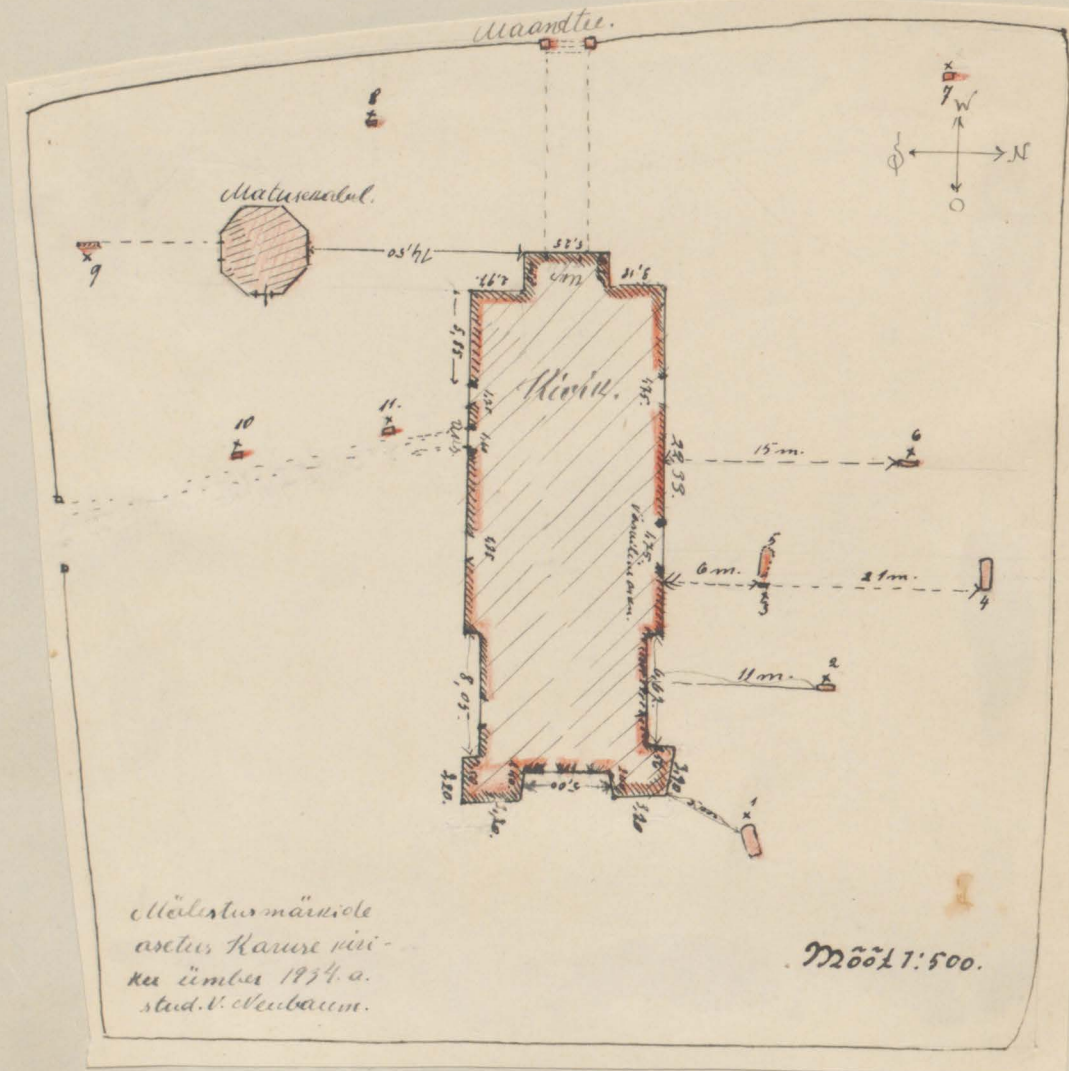
мод. 1:5

мод. 1:5

Рископи 2005 ја кинџитис илсе ковал јооп. 21.

Kirikute ja kiriku ümbruse asetus plaanid
Karusek joon. nr. 22.

Õõeliste märuole
asetus, Karuse kii-
ke ümber 1934. a.
staud. V. Veitbaum.

Mõõd 1:500.

1. Paekivist hauaplaat	6 Paest murdunud risti vand.
2. Paekivist murdunud risti vand.	7. Paest ratarist.
3. Paekivist rist 1623. a.	8 Paest ratarist.
4. Paekivist hauaplaat, sarvega.	9 Paest ratarist.
5. Paekivist hauaplaat maa sees.	10 Paest murdunud risti vand.
11. Paekivist püsti asuv plaat	

mis poolelt?

M: Need arvad ühel liinil, peaaegu
sama kaugusel maanteest ja pa-
rajas kauguses. Ristid on üheksel
müüri ja maanteest poole pööra-
tud - v.N.

XVII. Mitmedkiised hauakivid on kiriku ümber
olevatel haudadel (eestikeelsed kuni 1861 resp. 1870
a. ladinakeelsed võin, muukeelsed kuni 1830 a.)?
Kas on need kivid lamavatel hauakivipööril, või
istidel, või rammastel ja miskujulised on need
plaadid, istid ning rambad? Kes on need
maetud inimesed, kui hauakivi üda ei
ei ütle?

Kiriku ümber on säilinud mitmeid va-
nemaid hauamärke täiesti terveid, kuid siin-
maal maasus arvavad vanad murelennud eis-
ti kannad näitavad, et ajakammas on hul-
ga hauamärke kaotanud

Kõige kiriku ees, vastu maanteed, arvavad
kolm paekivist raiitud rataristi. Nende
asendist on arvata, et nad on hilisemal ajal
sida vastu tud iluerehmetena asetatud.

1. Kõige vanakõrval ratarist / v. autusplaan:

N=7) on valmistatud 5 em paremest poekivist kivist on täiesti tervena säilinud (v. joon. N=23.) Esiküljel seinal kirii: REPSO
LACKO REPSO GORRIES (v. koop. N=2)^{xx}

2. Kivist nature paremal poole asuv ratasrist (v. arutusplaan N=8) on valmistatud 8 em paremest poekivist ja on hästi säilinud. See ratasrist on oma kujult eiti huvitav. Ellaitusalt välgatöötatud vägaigi meenlise kujuga moodustab ta endalst omaette kunstiteose. Tähelepanu äratada, et temas ristis kujutus on peidetud kujul ja väike äärel, et rist kuni rarnane isegi puudul (v. ülesv. N=24.) Kirjete maal ei leidu.

3. Kivist ratasrist, mis arule kõige enam paremal (v. arutusplaan N=9) on valmistatud hästi paremest poest kuni ulpsõltähendatud ja omale relle läbi tüveta ja massiivse kuju.

^{xy} Koopiad asuvad erakoli lisana.

mida esile tootale ilustures tüel ristis kujutis.
(10. jaan nr=25) Oume väljatöötamine on elmis-
tega võneldes palju halvem ja lagunemise
tunnuseid on see äige tugevalt praegu-
de ja lõhale näol.

4. Varakulpoel sivist (v. aetuplaan nr=6)
asuli maas piirte lagunenuol ülemise ora-
ga paekivist kaunamärgi ora. Wagu säilinud
osa järele väike oltada, on see arvatauanti
na ratasist olnuol, millest on niimid vaid
kand säilinud, millest on kivi:

FABIAN SCHMIT VNDSEIN SON IVRGEN
SCHMIT DER IVNGER. (10. jaan nr=26 ja koop. nr=3)

Kõige ulpoolmainitud kaunamärkiol
kohta puuduvad lähemad teated. Mende
kujutis järele strukturis muuduvad nad 16.
või 17. sajandine. Risti kujutis järele hin-
nates oleks neist kõige vanem p. 2 maini-

tuol, kõige uuem p.3. tähenolatuol.

Pöiale ratasvitiol on kiriku iimluues veel neli vana hauaplaati, millistest üks on püsti maas, teine täiesti maa sees ja üks nur rikt 1623. a.

5. Paekivist hauaplaat (v. aretusplaan, et=1) mis moodustol endart 156cm püza ja 50cm laiusel vaevalt märgatavalt trapetsi kujulise plaadil, mille ülemine ots on kumer. Plaadi pind on lagunenud ja li ole midagi aru saada. Kohati on näha serapärasteid moodustusi, mis larevad oletada, et plaadil on mingiol kujutused olnud. Igaüksed andmed ja muudused maetud iniku kohta puuoluvad. Ka plaadi päntolu kohta on raste etustada. Kindlasti on ta varem kui varem mainitud ratasvitiol s.o. enne 16. dat rojanolit (v. jooz. H=29)

6. Paesivõit hauaplaat (v. aetuooplaan (et=4.)
mille pikkus 159em ja laiused 45em ja 65em.
on üige palju trapetsi kujuline, väikere noo-
uga laiemas otsas ja väga täpselt väljatöö-
tamisega. Plaadil ei ole muud, kui ümm-
väljaraiitud sarve kujutus (v. joon et=30)
ja noop. $N=4$) Selle plaadi kohta liigu-
vad kaheksaüksed teated. Rahuarvust liigub
jutt, et elanud Karusel vabakslastud
eestisaost talupoeg Valgerarve talus. Peale ümber-
maetud teda mäisniskude materepaissa
ja pandud temale ka plaat-sarvega, mis
pidi tähendama, et siin puhkab Valgerar-
ve premeer. Teinultpoelt aga arvab kohalik
üpetaja, et see on hauaplaat eledem'i
vapis liiduma sarvega. Selle järel on
selle plaadi alla maetud üks raskarvost
viitli-personnaliige. Plaat kuulub arvata-

varti enne 16. sajandi aega.

4. Suur paekiviit hauaplaadid 194cm pikk ja 60cm ja 71cm laiused, auli ümber kiriku põhjapoolse külje lähedal (v. aetusploani №5) maa üs. Väikese laiusega str ulatata maapinnale ja on nähtav. Plaadid pealmine pind on täiesti murenemud ja katki, nii et on võimatu strutada, vas ruin pöial üldre midagi on elnud. Plaadid alumine pind on konopärarelt rille. Selle plaadid kohta puuduvad igasugused andmed. Oma soolunenud välimusega jätali ta mulje nagu oleks see kõige varem säilinud hauamärk Raures. Tähepanuväärt on selle plaadid murus, kuna ta on Raure hauamärgest kõige uuem. (v. joon. №31.)

1900/130

Plaadid 15.16. s.

joon. №31.

8. Kivi ürt kiviku põhjapoolse külje lähedal (v. aretusplaan $\bar{N}=3$) on peaaegu täiesti temona raielinud. Ta on valmis tatud 10cm. paksusest häärt paekivist ja emale väga huvitava, algupärase kuju (v. joon $N=27$.) Püstil on näha väljaraitud kiri: I·N·R·I KIL KEIHAN 16Z3. (v. koop. $N=5$) See on vanim pääsüüaga ja aasta tähendusega kavamärk Karusel. Maksud kivile kohta puuduvad teated.

9. Paekivist plaat, mis asub kiviku lõunapoolse külje lähedal (v. aretusplaan $\bar{N}=11$) on püsti maasus. Tema ilmine ots on tugevasti lagunenuid. Ainult korrapärasest plaadi paksusest võib oletada, et ta on amatare kavamärk. Püäl tal mingimugureid süüsi ei leidu. Raknarus rutrutakre kola kivi „Ordumeitri

silp. Kas sellel sivil ordumeistriga mida-
gi lähemat ühendust on olnud, ei tea.
Võibolla on ta selle nimetuse täiesti juhus-
likult oma silliingijärgset varmist saa-
nud (v. joon $N=31$.)

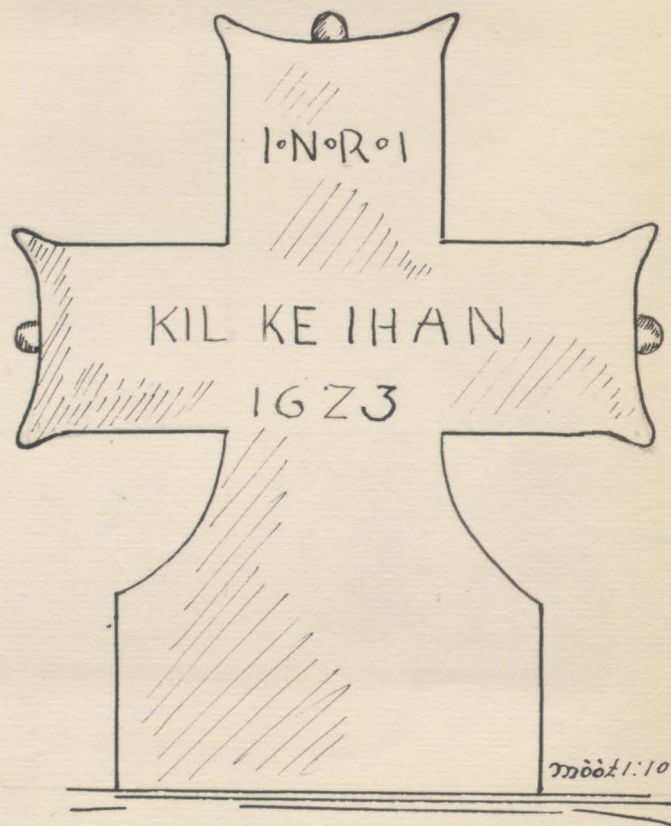
10. Pääle nende teavete hauamärgide on
näha maarus täiesti selgesti kaks mur-
dunud päekivist hauamärgi kandda.
(v. aretusplaan $N=10$ ja $N=2$). Mõnugused
hauamärgid rääk osusid ei ole teada.

Ratasrist. 17. sajandist. ülesvõtte nr. 24.

Puuruenuol ratarvist 17s. jooz. n=26

Paeivist rist 1623.a jooz. n=27.

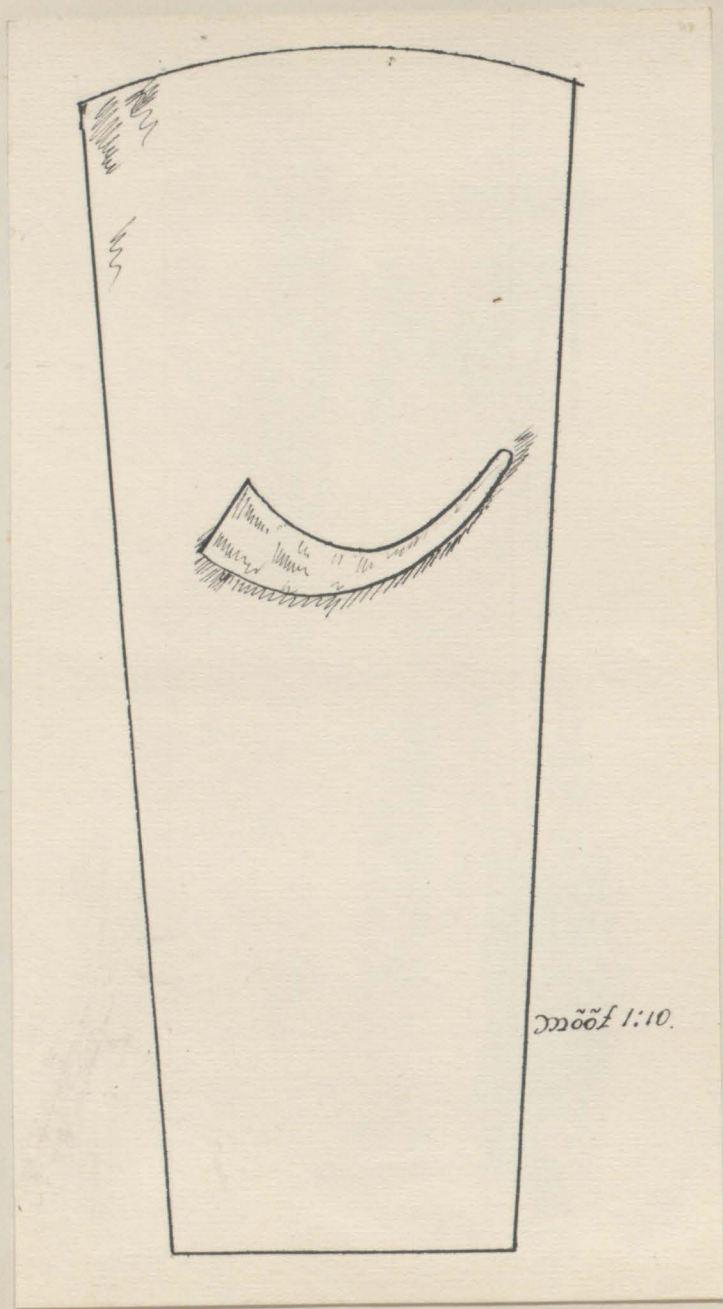
-85-

0117000

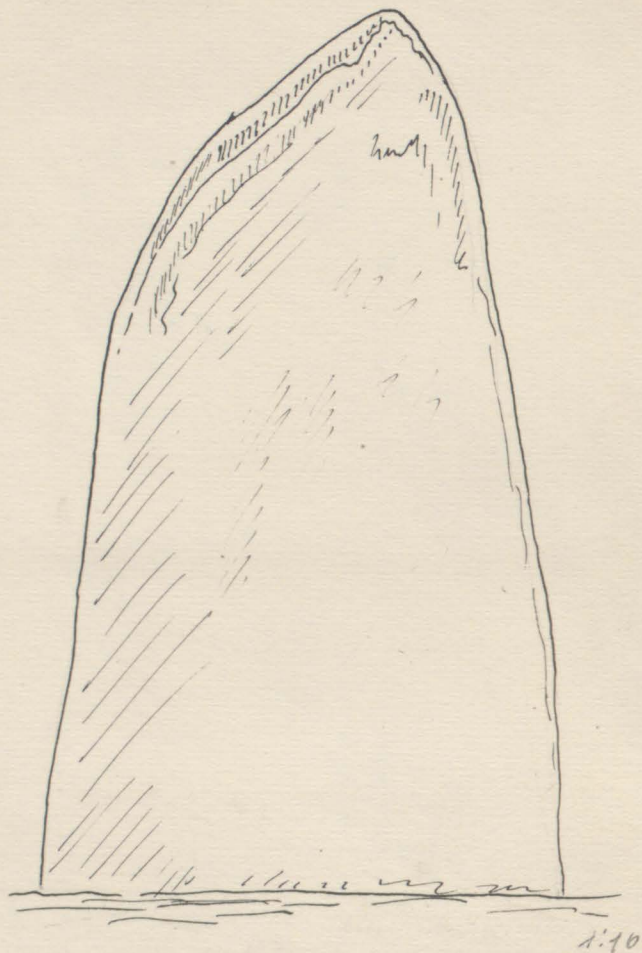
Packioist plaat 15 en 16 s.

joon 21-29.

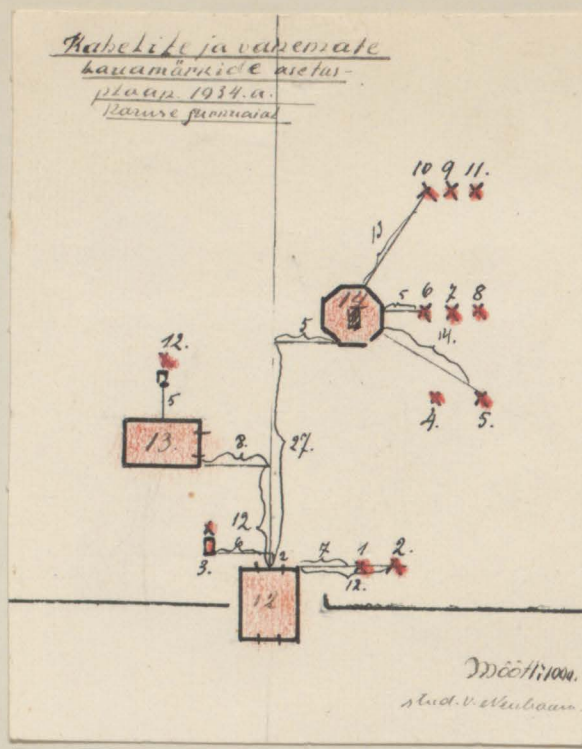
0:1 f00cc

Paekivist plaat 150x16.1. j0012 20=30.

"Ordunzeistri kilp"

joon 22=32

Uue summaaria keskuse plaanid joon 40.

1. Hutelise kaplani haud (V. Nüs. XXI p. 4)
2. Paekivist rist, eestlaselise värsiga: A. Paineloff sur. 14. okt. 1867. (V. Nüs XX p. 1)
3. Paekivist plaat, õpetaja Baumann'i haual sur. 18. sept. 1844 (V. Nüs XXI p. 3)
4. Paekivist plaat, õp. Hasselblati haual. sur. 10. mail 1870. (V. Nüs XXI p. 2)
5. Paekivist rist praost Ellidendorfi haual. sur. 29. sept. 1829 (V. Nüs. XX p. 6)
- * 6. Paekivist rist „elloisa Kangur järi järgelõn” sur. 15. mail 1884 (V. Nüs XX p. 3)
7. Paekivist rist Gustav Helwig'i haual, sur. 13. mail 1884. (V. Nüs XX p. 8)
8. Paekivist Helwig'i te perekonna haudamärk 18. s. (V. Nüs. XV p. 9)
9. Paekivist rist Ellidori naine Zeno Krauwerk'i haual. sur. 24. det. 1824 (V. Nüs XV p. 4)
10. Kärnne Mikkel Krauwerk'i haud paekivi ristiga sur. 22. det. 1854 (V. Nüs XX p. 5)
- * 11. Paekivist rist Anna Christeni v. Helwigi haual. sur. Aug. 1895. (V. Nüs. XV p. 8)
12. „Matuskabel” neliatomi ja nellaga, kus summaarid koitakse (V. Nüs. VI-33)
13. Histinghauseni perekonna matuspaik - muuseum (V. Nüs. XVIII p. 5)
14. Stackberg'i perekonna matuspaik - (V. Nüs. XVIII p. 6)
- * 6. vahetada 11. punktiga.

Matusekabel Übersicht N. 33

misfugafel vis. -
prot. ?

Vastus: 1769. a. ja 1792. a. vis. pütel.

1769 päib ehk. Piritipna
ümber alamu Piritipna-
aia pohta?

1769. a. vis. on üldloend et surmuad on püritatud häa
sümit aiaa - see eli Piritipna ümber.

1792. a. vis. üldloend, et surmuad on nü uus, et pole
leusammet tarvis, on ar. uus surmuad. 1769-1792.

XVIII. Elimugured sumuaidad on rihelkonnas, mis ajast ja kui suured need on? Kellel neist on rabel praegu, kellel enam olnud ja mis-nimeline on rabel? Kas on rabelisse maetud, kes ja kudas? Kas on hauakive olemas? Elis riijad on üldse rabeli seintel ehk rabeli sees.

1. Praegune sumuaidad on rihelkonnas umbes 200 m põlja pool. Tema täpist suurus ei ole teada, arvatavasti ulatub see umbes 2000 m².

Selle sumuaidad arutamise kohta pole täpseid andmeid. Vintationi protokolli ole määruste jäule on ta arutatud 1769-1792 a. vahemikus. Kui tähendatakse vis. protok. 1769., et on olemas luusammer, misid loqunenud ja sumuaidad on sunolix paevinut aed. 1792. a. vis. protok. is aga sildakse, et sumuaidad on veel nii uus, et pole luusammert tarvis. On selge, et need andmed ei näi iike sumuaidad kohta, ja et 1792. a

on uus surmuad juba asutatud.

2. Endise viirukümbri asuva surmuad kohta puuduvad andmed. Arvatavasti püüsi ta juba naugst mineroogust ihes viiruga.

3. Kõige uuema surmuad tänav on ka juba maa maardete ääres planeeritud, kuid veel õnnistamata.

Kobeleid ei ole olemas. Kül on nü vanal vii uuel surmuad „kavatared“ või nagu kohalised elanikud hüüavad „matusekobelid“.

4. Kõhe viiruk lähedal on ka paerivist raherandiline punavest telliskivist matusekobelid, mille naturaalsel lehvile trumblipp arvuga 1790.

(v. aretusplaan) ltrk. N 7/4 ja ilisvõte N 34)

Selle ehituse kohta on teada, et 1790. a ringiti ta Üksikül'i poolt Karure viirukule. (E.K.R. XIV-V-6)

Matusekabel kiviku juures Ülesõõte nr=34

N=118 leht. 149). Kuna ta ehitatud on, ei ole teada. Amatavanti on ta uurem sui aasta mil ta ringiti s.o. 1770, sest uueksiduwati epitaafi jäänute järel olla moetud uia uanderstjennide ja üksiüll'iole personaal liikmeid (õp. Liioligi teade).

Uuel uumaid on uass. "kautat" milledest iiss on juha täieliselt uelitud ja maapäälne ehitus lõhutud. Teis aga täwiti teme ja uoras.

5. Wistinghausen'ite kautare on 4,5x6 m uue ja 3 m kõrgune samalt uuiolert ehitus, kaetud plekk katusega, uarustatud tugeua tammeuust ukrega ja üldiselt täiesti uoras. Uue kohal auu 50cm x 50cm suurune elliptilendurfiäl uopp. Hoone ues on säik uelduue mille ues auu uue ualgest marmuist pleuat ja selle uohal ualge marmu rist. Pleaadi uisali

hier:

Hier ruhen in Gott.

Carl von Wistinghausen zu Schloss Leal

geb. in Reval 16 oct. 1769 † in Schloss Leal 10 sept. 1824.

u. seine Gemahlin Margar. Luise v. Wistinghausen

geb. Alstadius geb. in Reval. 1. März 1776 † in

Schloss Leal 5. Mai 1846.

Deren Söhne Eduard von Wistinghausen zu Schloss

Leal geb. in Reval 10. august 1803 † in Reval

27 April 1867 u. seine Gemahlin Anna

von Wistinghausen geboren Martin of

Belloway geb. in Petersburg 7 oct. 1811. † in

Schloss Leal 17 jan. 1784.

Theodor von Wistinghausen zu Somel

geb. in Reval 25. jan. 1811 † in Somel 16. jan.

1859. u. seine Gemahlin Charlott v. Wisting-

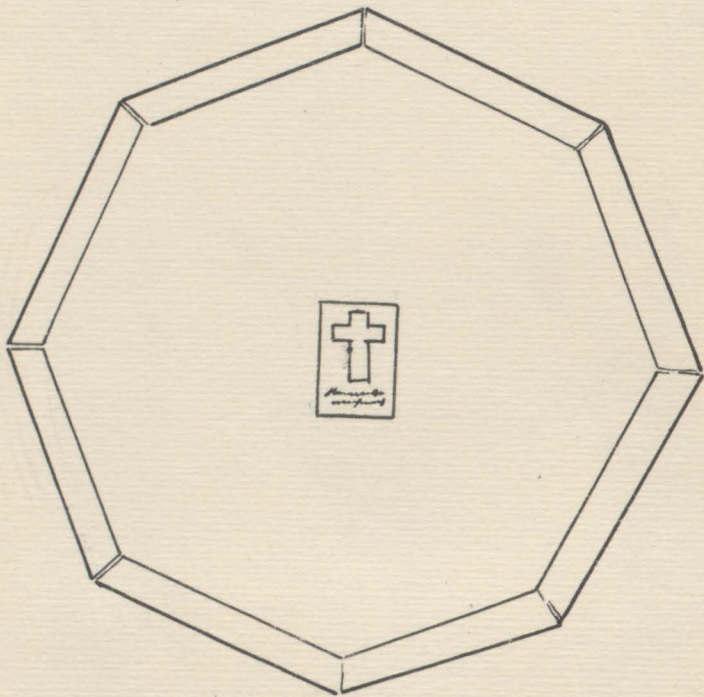
hausen geb. Martin of Belloway geb. in

Petersburg 9. juli 1813 † in Somel 26. oct. 1903.

6. Holmandast hauataust on säilinud ainult
vakevraandiline alusmüür, mille sekiel on as-
tatud raud rööbastele uus marmor sivi (v. joon. N=35)
millil sivali sivi: Grabstätte der Freiherrlichen
Familie von Staesselberg aus dem Häusern Sas-
tama und Klein-Ruden. (v. arhuspl. II N=14 ja joon. N=35.)

Kes süa maetud on, ei ole täpselt teada
On teada väster Puusepa jutu järel, et maini-
tud kohal seisnud telliskivist hoone, punast
sivist katusega. Hoone all olevat palju suurem
sulle sivi hoone põhiplaan ja seal olla tema
näinud 45 sivist. Väimane Staesselbergi peresõnna
lüge lasnud ehituse maha võtta ja alleleva
ruumi täita. Seina vetud 150 noormot liina
liivas ehitusematerjalile mis lõksuvisist saa-
dud kui vanad on selle ehituse jäänused, ei ole
teada. Amatavasti ei ulatu tema vanus van-
gemale kui surmaja autamine.

001.170020

Staerelbengi nabeli ase.

joor. 20 = 35.

XIX. Eliskujuline ja mis kirjaga on surmuaiad
väravad.

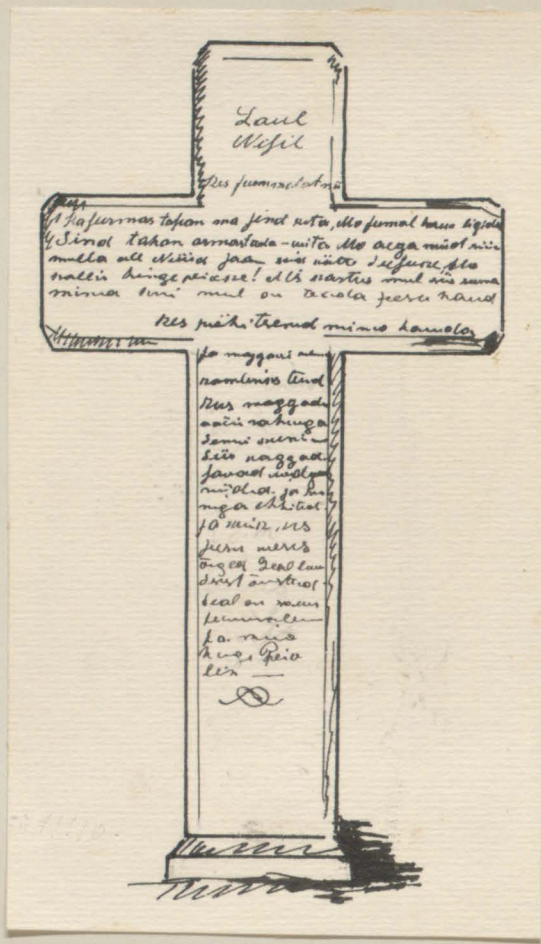
Raegu tähtsataval surmuaiad puuduli
sonalisk väravad. On vaid ajutine maolal puust
aiavärvad. Ka vanemal, kirikuümbruses oleval
surmuaiad ei ole väravad. Endist ajast on
jäänud järele vaid nass tuqvad umbes
metri kõrgust paevimil tulpa, mis on ar-
vatavasti endise värava portid.

XX. Missugused on vanemad hauakirjad surnuaedadel (estiseksed kuni 1861 resp. 1870 a., ladinakeelsed kõin, muukeelred kuni 1830 a., ära tähendades, kas hauakiri leioldub hauaplaadil või ristil ja missuguline see rist või ramm on; misama tulele teatada, kes need maetud isikud on olnud, kui hauakiri seda ei iitle)?

Vanemad hauamärgid ja kirjad, mis leiolduvad kiriku ümbruses, endises surnuaias on XVII küsimuses käsitatud.

Uumas, praegu tähtitavas surnuaias leioldub ka kulk vanemaid hauamärke ja kirje, milledest mõned algupärased eestiseksed kirjad on õige kuvitavad.

1. Paikivist kõige rist, mis asus varemini matusekabelist mõne rammu võrra lõuna pool on praegu reedudure arhiivis (v. jaon N=36)

Risteestineelse Lauluja. joor. N-36.

See rist on eesti hünitali eestisele jooks ja
algupärane lundetu poolest, mis katali
tervet rist esipindla. kohati on aga ju-
ba üsna raskesti loetav:

Laul Wifil

Kes jummalat nii...

Ka jummas tahan ma find rita,
ello jummal haua liggidal.

Oind tahan armastada - wita
ello aega, nüüd fiin mulla al.
Nüüd jaan find rätte sefusse,
ello rallis kinge Peiore!

Ellis kartus mul fiis jumma minna,
kui mul on teada sefu haud,
Kes pükkitsemud minno hauda
ja maggamise sambriks teind.
Kus maggada wain rakkuga,
Jenni kui nümmne päew on käe.

Siis waggad fawad walgid ritid
ja kroniga ehitud.

Ja keik, kes fern wenes õiged
Seal laulwad Islast õnnistud.

Seal on se uus Jerufalem
Ja mino kinge Peio lin -

Teisel küljel seiral kiri:

Lin hingale Isfanda rahus
Pauline A.ett. Painloff.

Ühündinud 20 Märtsil 1866.

Ümnuol 14. Oktobril 1867.

2. Samas läheduses aruwaol ihe perekonna-
nimega paeriwit rist, milleolert teine on hi-
lisemast ajajart.

a. Buinexel on päälkiri: Siin hingale sum-
mala rathaga Friedrich Emmanuel Stein.

sünd. 17. juli 1849 surmol. 19 aug. 1869.

Teisel küljel seiral kiri: Kristus on mo ello

ja jura no kaso olla kimmortan jüt loh-
kuda ja Kristusega olla. Wil. 1. 21.

b. Teisel ristil on päälkiri: Tün kin-
gale jummalat rakkoga faole johann
Stein siind. 16. apr. 1813. Surmud 22. aug.
1874. Teisel rüügil rivaal kiri:

ärka üles ves ja maggad ja teuse
iellis jumust jüs walgustale Kris-
tus find bewes 5, 14.

3. Saaremaapaest rist mis julia iis-
na riigivale maasse uajunud.

Kannale päälkirija:

Jüri Jürgenson oloifa kangur
siindis 15. mai 1774 jumud 23. märts
1852 Tuttomägi. Teisel rüügil rivaal
kiri: Ist Kristus on minna ello ja
jurrema no kasso - Wilip 1.

4. Vamas rüüvalölev, samuti saaremaapaest

ja samare rüjuga rist, millel kiri:
Erimeel sülgil: Siin hingale Jumma-
la rakkoga elikeli naine Leno
Krauwere jündinud art. 1790 Tal-
veku 3^{mal} jurnud a 1874 Jõluku 24.

Teisel sülgil:

So koleks anna hingerest
Kui temma lastele itako juft,
See ikko olgu mulla juft
Siin kuni viimne päev on väes.
(v. jooz. 7c=3%)
(v. koop. 11=8.)

5. Belmire kõrvale täprelt samarugune
rist mille erisülgil kiri:

Siin hingale Jummal rakkoga
Kärner elikkel Krauwere
jündinud art. 1796 Leikureku 21^{nel}
jurnud art. 1854 Jõluku 22^{nel}
päeval. Risti teisel sülgil seinali:

Sis ärvata mind kauda feest
ja wasta kohtus minno eest
ello pattud ärra põlleta
ellul rõmo armust arma ka.

(V. koop. nr=9.)

6. Tamas läheduses asub Middelendorfi ole pere-
konna matusepaik praost Middelendorfi
kõnaga, millel asub mur, niid lihtsa
kujuga (v. joon. nr=) paekivist rist
92 X 87 cm suur.

Trikülgel kiri:

Hier ruhet in Gott H. F.
Middelendorff, Probst zu Karunen
wer 55 Jahre seiner Gemeinde Lehrer
war. Geb: 5ten Decr: 1749
gest: 29ten Sept: 1829

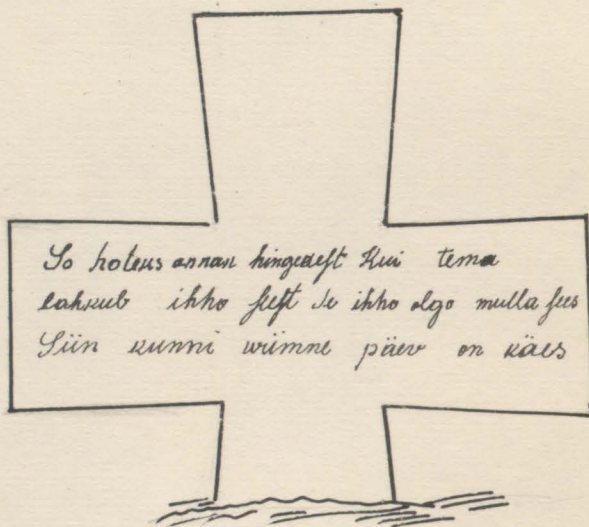
Tisel külgel seisab sama kirja rist eesti-
keeles, mis on tulu vanemaks eestikal-

Siin
hingab

Summalakäis H. S. Middendorff rus 55.
aastat kauge riikhelkonna õppetaja olnud

Süms. Deb.
1749
Sur. 29 Sep.
1826

Paeioist rist. Middendorfi pahal. jooz. N. 38

So hoteus annan hingest kuu tema
lahus ihho feft se ihho algo mulla fus
Siin sunni wimne päew on käes

Mööz. 1. 10.

Paeioist rist eestiseelse ralmiga jooz. N. 37

-106-

kesk kirjaks Kaure kaamärridil:

Siin hingale jumala käes

H. F. Middendorf kes 55 aasta Kaure

rihkonna õppetaia elnud.

Siind: 5 del 1849 surmud 29 sep. 1829. (v. joois.
N=38) (koop. N=10).

6. Vanemad sakrakulud kaarikijad ja üld-
se vanim kiri uumal surmuaiad auvad
Helwigite perekonna matuseplotil.

7. Suur raarumaamarmorist rist millel
eriküljel kiri:

Hier ruht Anna Christine von Helwig
geboren von Durwald. geb. d. 28ten
Juli 1725 gest. d. 4ten August 1795.

Risti suurus 105 x 62 cm. Tagakülg on pu-
has.

8. Samarugene rist millel kiri:

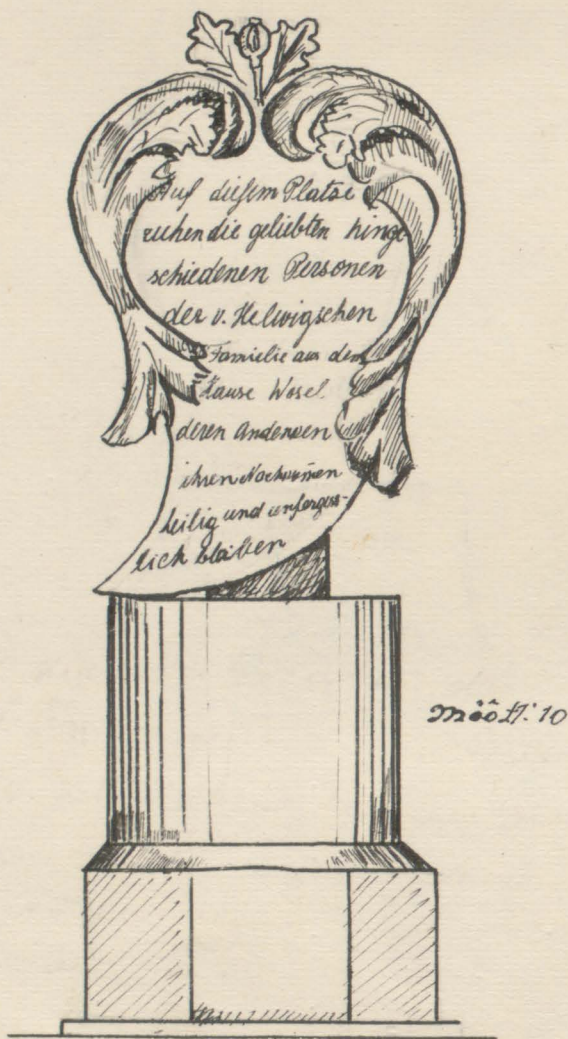
Hier ruht Gustav von Helwig
geb. 28ten September 1710.

gest: d 13ten May 1784.

9. Kake eelpool mainitud vinti vahel
arub omapärane ümaris paekivist
alus ja selle peal nagu kivist tugi
kinnituseremena.

See on osa Helwigite perekonna matu-
repaiga üldmängist, mille ülemine
osa arule rogulore arhiivis (v. joon nr=39.)
millel olev kiri on tõrvana säilinud:

Auf diesem Platze ruhen die
geliebten hingeschiedenen Personen
der v. Helwigsehen Familie aus
dem Hause Wosel, deren Andenken
ihren Nachkommen heilig und
unvergesslich bleiben

Keltovigi perkerora bauamärk

joor. N=39.

XXI Minugured on ireloomustavad haua-
riigid ehk tähtsate inimeste hauariigid
hilisemast ajast ja missugulised hauamär-
gid? Kas on Eesti avaliku elu eelustajate
haudu, misugused mälestusmärgid on
neil haudadel ja mälestusmärki ole-
tähtsahelised riigid?

Kõige huvitavamad ja ireloomu-
vad on hauamärgid algupäraste eesti-
keelsete luuletustega. (v. Kõivimäe XX p. 1, 4 ja 5)

1. Tähtsate inimeste haudadena tuleb
mainida erinimas praost Ellidlenelofi
maturepaika (v. Kõivimäe XX p. 6)

2. Samas läheduses on ka õp.
Kasellblati maturepaik, kus on suur
paekivist plaat 80cm x 120cm, millel seisab
sees:

Hier ruhet in Gott Friedrich
Wilhelm Kasellblatt

Pastor zu Karuren

geb. den 17ten Mai 1815

gest. den 10ten Mai 1870

Also hat Gott die Welt geliebet
dass Er Seinen eingeborenen Sohn
gab auf das. Alle die an Ihn
glauben nicht verloren werden

sondern das ewige Leben haben

(V. Koop. Nr. 11)

Joh 3.16.

3. Maturakabelist nature pörjapooli
auli ep. Baumannii maturepaik,
kus auli nur poerwit plaat
1 m. x 2 m. nurus ja millal auli
kiri:

Hier ruhet in Gott Alexander

Baumann

pastor zu Karuren. geb: d 1. june 1799

gest d. 18 sept. 1844.

4. Lõunapool matuskabelit erimene
haud alla allegi katoliku kaplani
oma, kus Kaurelt lähimenes siia
urnud ja Lihula õp. praost Berolali
poolt moetid.

5. Jamas urnuaiaa anuli Kauri kirsti
Karl Puurepa haud (1891-1931)
alleli aga uel hauamärk on piisti-
tamata.

6. Mainimisviisart on va omapärane
hauamärk ingliskeelse viisiga, mis
moedustali endast paerivait valmis-
tatud parti, mille päälmine vaan
on aga raagihimulite poolt lõhu-
tud. Nili parti moedustavat plaati
on terved suid julia ühest lehti.

Parti pikkus on 1m ja laius 0,5m ja
aruli 1m. sügure piiratud rauadaia

ses. Maunitud karti kilgohel amuad
inglisneered kirjad:

lihel pool:

CHARLOTTE MARTIN baron HIPPIUS

born in ARCHANGEL the 29nd of September

died in Wiesbaden the 29nd of December

Tuul pool:

Blessed are the dead which sleep
the Lord from hencefor the year
saith the Spirit that they may
rest trout their labours and their
works do follow them.

Rev. XIV.

Besti auolikulu tegilaste haudle
ei ole.

XXII. Miskujulised on üldse hauamärgid ja mis aastatel umbes audu erinevi iqa tüüp(haua-
plaadid, mitmesujulised hauamärgid, j.n.e.

Kaunse ümber säilimud hauamärgid äratavad erilist tähelepanu ni oma vanuse kui ka kuju poolt.

1. Kõige vanemad nendest on avastatud ti kolm paekivist haua plaati: (v. aretusplaan I N=1 N=4 ja N=5) nende omapärane kuju (v. tabel I) laseb oletada nende päritolu saugut minevikust. Nende vanuse lähemaks määramiseks puuduvad igasugused andmed. Kindel on aga, et nad kuuluvad enne 17. sajandi aega.

2. Teine vanem liik hauamärke ~~haua-~~ märke on paekivist rataristid (v. aretuspl. I N=7 N=8 ja N=9). Ka need on inimese kujult väga erinevad. Väikse aja ava-

ta, et need kuuluvad 17. rajandoli algusse
kuna üldine rataristi ole levik mujal re-
ola laele oletada. (v. tabel II joon. N=43, ja N=44)

3. Huvitav rist on ra rist 1623 a. (v. tabel
II joon. 45.)

Hauamärgid veel surnuaial kuulu-
vad rōis 18. rajandolisse ja hilisemane aega
kuni tänaseni.

4. 18. rajandolit on rōilunud mitu
paarivist risti, mis rōis on üheruugu-
re kujuga ja peaegu täpselt üheru-
guis suunuga (v. asetusplaan II N=10, 9, 11,
ja tabel III joon. N=46) Samarugused
paarivist ristid leiavad tarvitamist
19. rajandoli algusel. Hilisemal ajal
muutuli nende risti ole kuju väga
mitmeserioks (v. tabel III joon. N=47, 48, 49.)

5. Hauaplaatile tarvitamine uuel surma-
aial leiati arst praasjalisult 19. rajandi
teisel poolel. Venole kasutajateks osutavad
jõusamad roquolure liikmed, sellel ajal
sarraroost inimesed. Nii ei leitud ihtegi
estimeetret siija hauaplaatidelt.

Kuiju järel võiti hauaplaati ja-
gada

a) püütsüülim sarnased / v. tabel

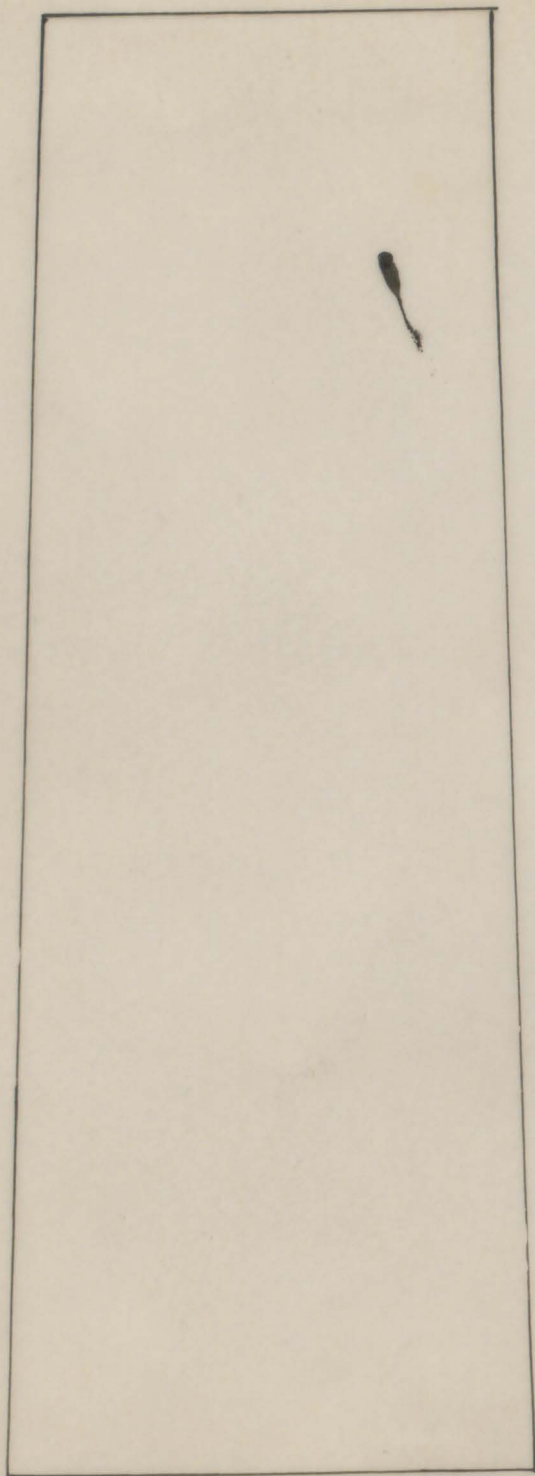
II joon. N = 50, 51, 52, 53.

b) trapetsi kujulised / v. tabel

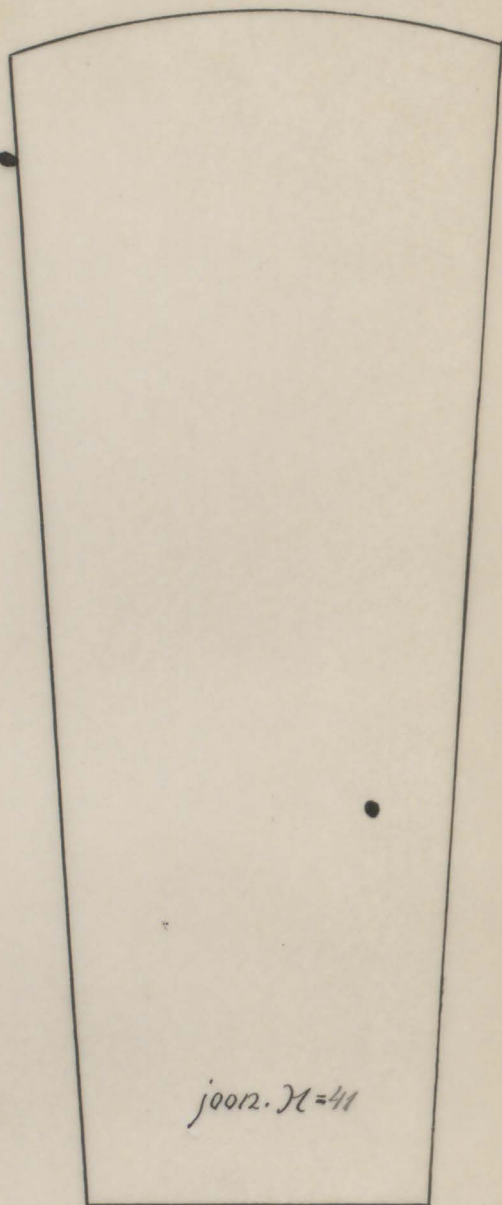
II joon. N = 54, 55.

6. Rõhuna enamuse 19. rajandi ja 20. ra-
jandi hauamärgut moodustavad
valatud malm ja mitmeroogured
traadist ja pleüst valmistatud
võttid. Need on kõik väga tavalised
kujud mis tarvitamist leiavad.

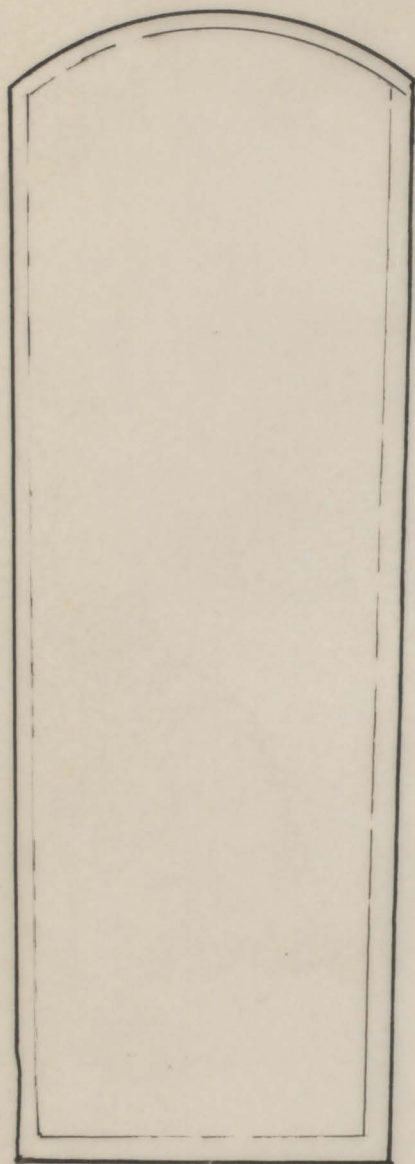
-197-

joon. №=40

joon. №=41

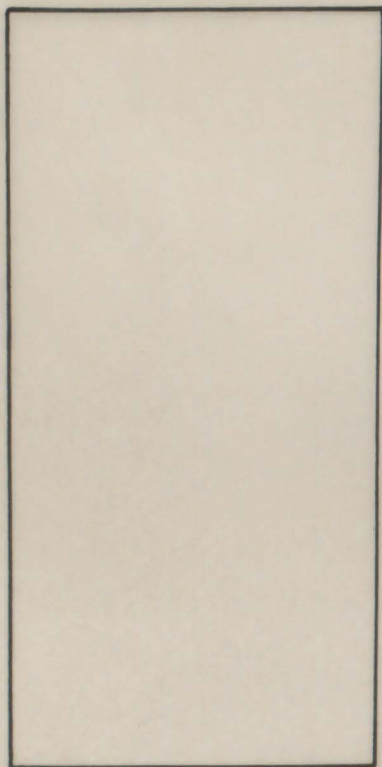
joon. №=42

vanemad paest plaadid

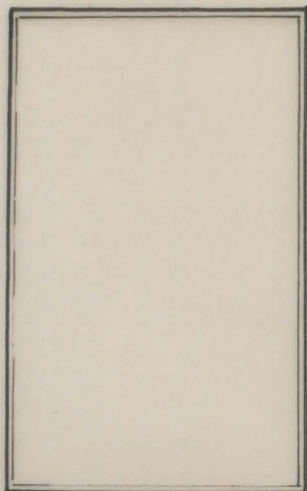
leadmata ajast

mõõt 1:10.

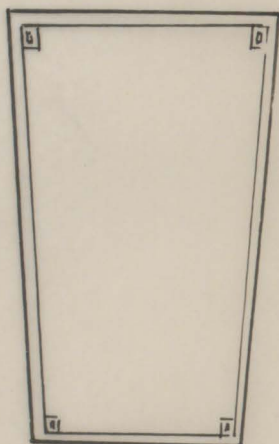
Tabel I

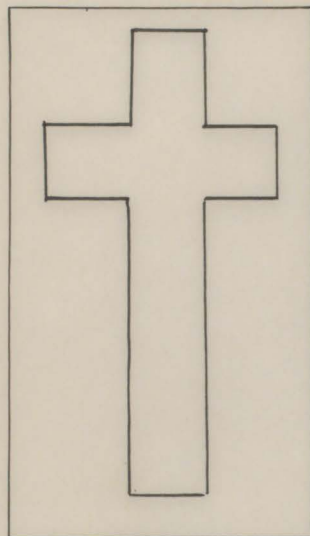
1844
joon. №=50

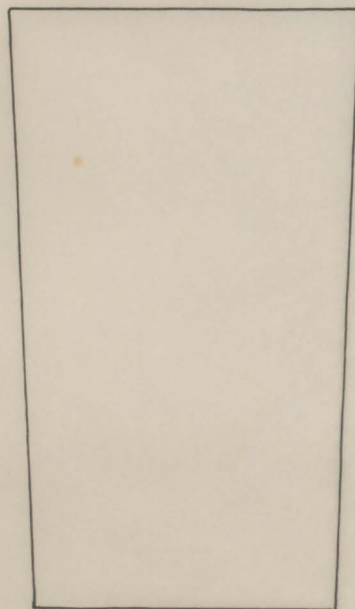
1870
joon. №=51

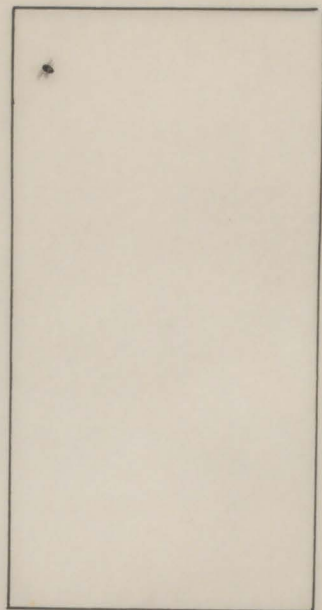
1856
joon. №=54

1854
joon. №=52

1876
joon. №=55

1903.
joon. №=53

Puest haruaplaadid
hilisemast ajast.

Tabel II

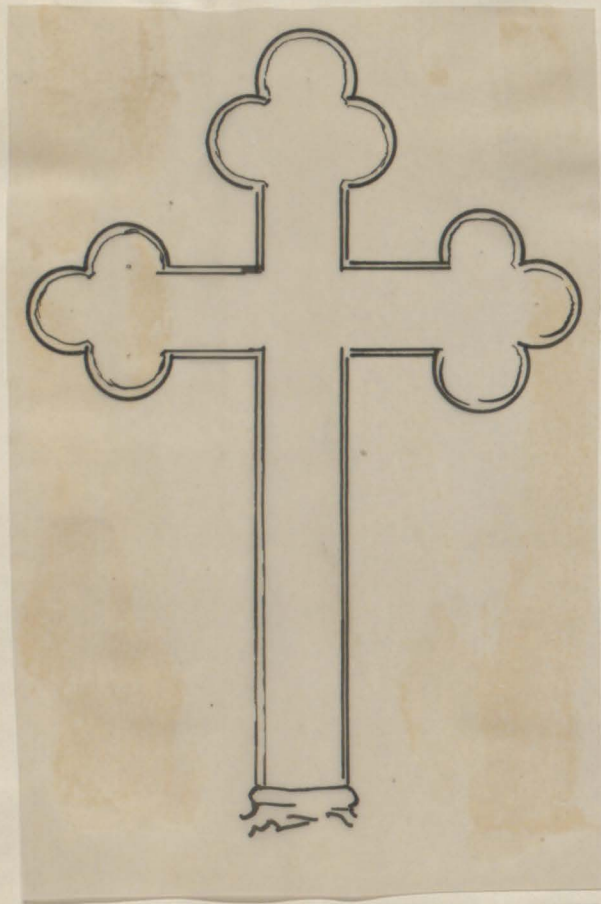
Enilist liigitust nende juures teha ei saa, kuna need täiesti juhuslikult on taimitatud. / v. joon. N=56, 57, 58, 59.

7. Puust risti erinele rohkesti. Need erinevad aga praegu ainult uurumelt ja risti kaarade pikkuselt.

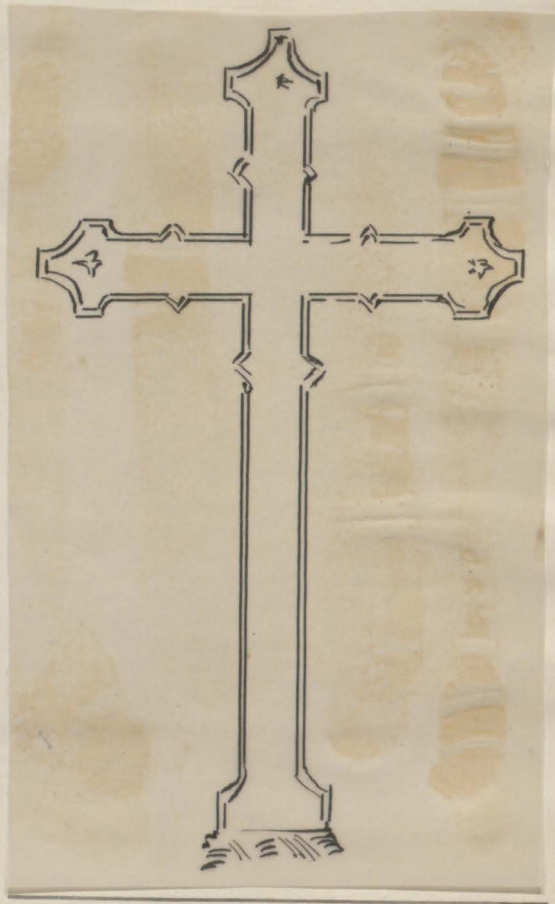
a) Vanem liis puust risti on seadega kaetud (v. joon. N=60.) Need on mäened ühisimud rüütimud.

b) Praegu tarvitatavad puust ristid on ilma igasugu ilustureta. (v. joon. N= 61.)

c) Sõrgeli erinele sa puust risti mis moodustavad enclart vaitol kaste kokkulööolud või negi paelaga seotud kadakart keppi.

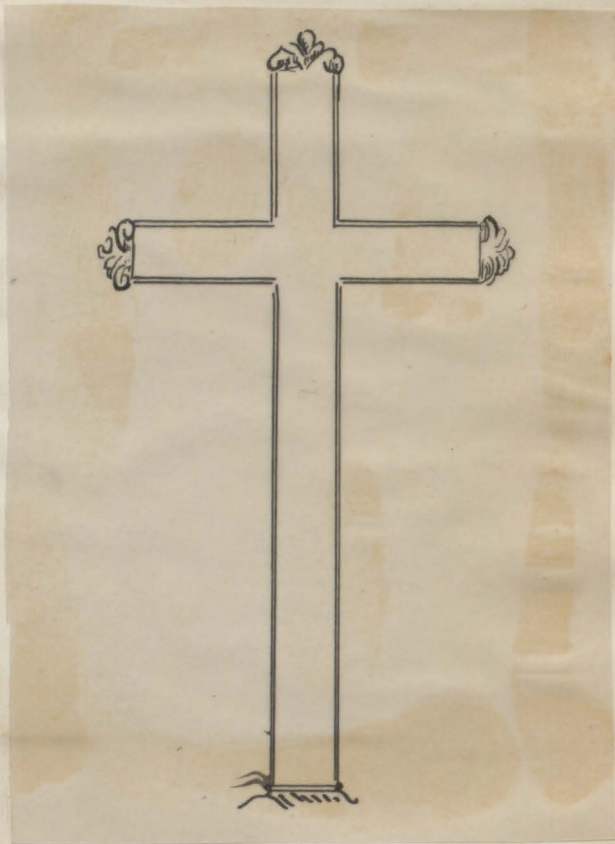
Malmist rist 1865.a. jooon. x-58

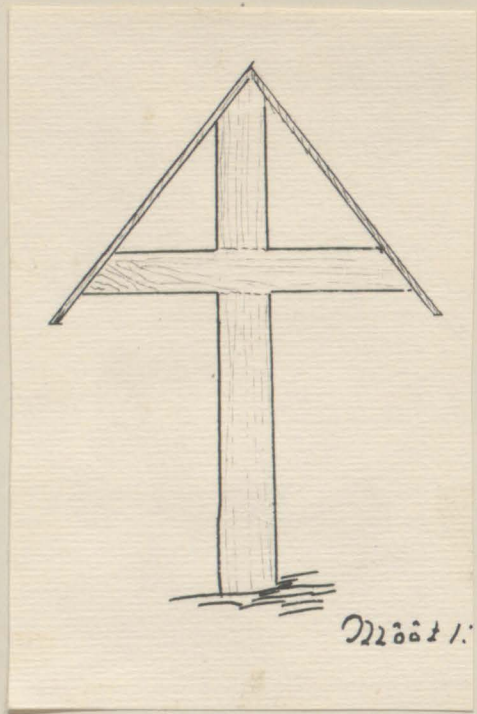
Malmist rist 1873.a jooon. x-59.

Malmist rist 1872. a. joo12. 11-56

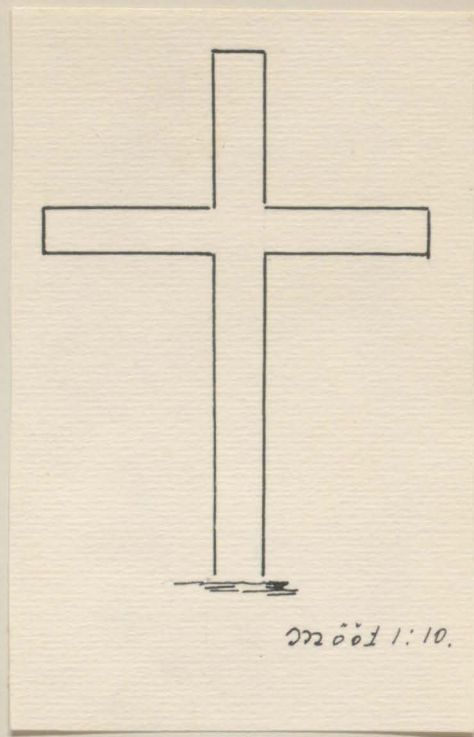

Malmist rist 1889. a. joo12. 11-57

220011.

Puunist katkega 1860. a juun 60.

220011:10.

Puunist hanilik. juun 11=61.

-123-

XXIII Kas on haumärkide hulgas
kuriosumeid, mirruvõred ja mis-
ajart! Kas on muid kohalikke
ireäloluri.

Prægu ei leidu ühtegi maini-
misväärt ireäloluri.

1
31
"

XXIV. Kas on müüdi veel haudaid ja haua-
kirju kihelkonnas, kes ja missugused (peresond-
liised matusepaigad, sõjakauad, hooljatikauad
salmes, viinangrud, ratsusalmed, tiadaole-
vad ehk amataarid vanad kauad ehk ma-
tusekohad kihelkonnas üldse)?

1. Väljapool surmaeda leitud naks pere-
nonna matusepaika:

a. Illuste mõisas asub Maydell'i
peresonna matusepaik. Kõige varem haud
on siin 1835. aastast.

b. Lause mõisas asub Teuani'i pere-
nonna matusepaik, mis on asutatud vaba-
dussõjas langenud Teuani poja matmise-
ga (1912-1918).

2. Rahamuus liigule jutt, et Salumäel olla
müüdi matusepaik elnud. Säält leitud pal-
ju luid ja irgi rahasid. Samad andmed on

leida E.R.M. vanavaras (E.V.R. 12. Tütsmann XII, 25)

Samas leedulule teade, et rahvaüksus liigule jutt

Roostri meniga kavast, mis olla Saastnas

Porimöel (E.V.R. 16. Tütsmann XII, 60)

Saastna rabeli ümber olev rüürit
aed, tähistab amataharsti enohie rabe-
li juures oleva surmajaia piire. (v. leht 12.
N=128 Saastna rabeli andmetes)

XXV. Kas on vanaole kirikute ja nabelite
aremeid, olgu katoliku või Luteru-
se usu ajart ja mis on seal nä-
ha või mis neist teatakse.

Jaartna nabeli kohta on eimeri tea-
teid 1593. a. 17. juuni Dübbeck'i vis. patk. is
nagu veda mainitakse Kauru vognolu-
se mälestuslehel (v. leht. N=128.)

Teine pisem teade leidub vana
Kauru kirikuraamotus 1696. a. mitte
aga visitatsiooniprotoollis nagu en-
liselt on leht. N=128 märgitud (v.
mälestusleht 1930. a.)

Nagu kaevamised teendavad
(v. leht. N=58.) on mainitud vare-
med kirikliku visitatsiooniga sinni-
tades dokumentaalseid andmeid.

Aruande leht.

Kirikuraamatu järele on möödaläinud kirikuaastal:

- 1) Sündinud: 19 poeglast ja 7 tütarlast, kokku 26 last.
- 2) Veeris käinud ja õnnistatud: 22 poeglast ja 25 tütarlast, kokku 47 noort inimest.
- 3) Laulatatud: 15 paari.
- 4) Armulaual käinud: 358 meester. ja 745 naisterahvast, kokku 1103 inimest.
- 5) Surnud ja maetud: 16 m. ja 20 n., kokku 36 inimest.

Kes minu lisle ulub, see peab elama, ehk tema küll sureb. Joh. 11, 25.

Roguduse armastuse anded:

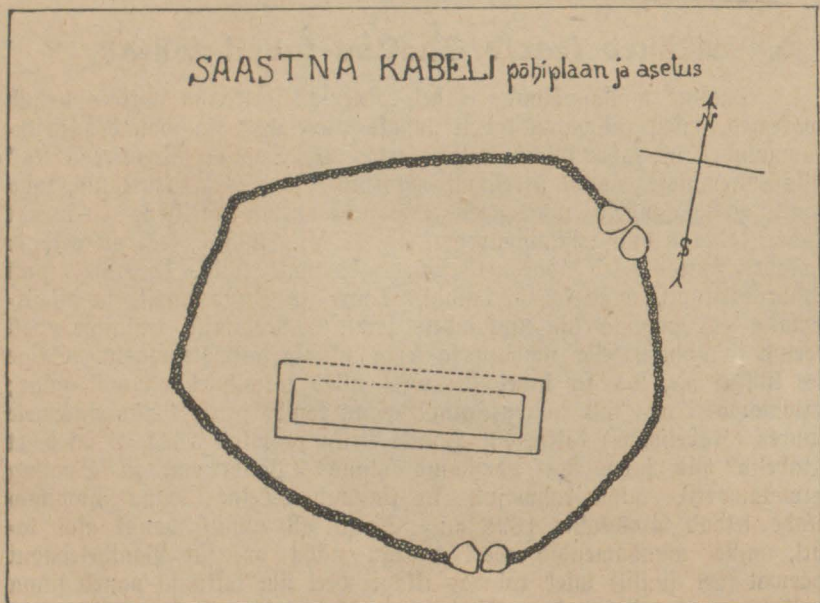
1) Waeste heaks	15	kr.	76	senti.
2) Misjioni heaks (välis- ja sisetisjoni)	33	"	91	"
3) Kiriku heaks	9	"	75	"
4) Muud andeid (Wenemaa ew.-lut. usulistest heaks noorsoo sekk., punanerist j. n. e.)	9	"	57	"
				Kokku
				68 kr. 99 senti.

X
Karuse Kiriku 16. 16. Usk ilma tegudeta on surnud.

Mõned teated Saastna kabeli kohta.

Saastna mõisa põldude wahel, Karuse kihelkonna piirides leidub waremed, mida rahwasuu kabeli kohaks nimetab. Ka wanades kirikuraamatudes on kahes kohas teated olemas, et „Saastna all, mere ääres“ olla ennemuiste seisnud kabel, mis aga suure sõja ajal purustatud, juba mitu aastajandeid waremetes. Kõige wanem teate selle kiriku eht kabeli kohta leidub wisiitasionprotokollis 17. VI. 1593 a., seal on öeldud: „Kabeli juures tuleb jagedasti suur rahwahulk kokku, ja mitte ainult ümbruskonnast, waid ka Gotlandist, Saare- ja Kuuramaalt, ja ohwerdatakse seal pagana aja usukombete järele.“ Palutakse walitjuse poolt toetust ja abindu selle umbušu ja tema hirmsa talituste wastu. Selge see küll ei ole, kas see tabel siis weel alles tarwitusel oli wõi mitte; arwatawasti aga tuli rahwas ainult wana kombe järele kiriku waremete juures (Kabelimäel) kokku, sest Hanila kiriku protokoll 1641 a. ütleb, et „tabelid“ siis juba ära häwitatud olnud (Paadremaa ja Saastna arwatawasti), mida rahwajutt ka kinnitab. Teine wana huwitaw teade leidub protokollis 1696 a.: „Sasta all olnud wanal ajal tabel, mille wundamendid weel praegu näha on, ja Pantheleimoni päewal (28. juulil) tuleb rahwas ikkagi weel siia kokku ja paneb sinna paika oma ohwrid (raha wõi teised wäärtasjad). Dokumentide puu-

dusel ei wõi aga midagi kindlat tema asutamise kohta ütelda. Rahju küll, et kindlamad andmed selle ajaloolise paiga üle puuduvad. Olen suuremad dokumentide kogud, mis kättesaadavad olid, läbiwaadanud ja mõnedes arhiivides järelepärimud, aga selle kabeli kohta ei ole muud leidnud mis juba nimetatud. Pärastpoolsed protokollid, nagu 1694 ja 1769 a., teist wastust ei anna kui „wanal ajal olla olnud seal üks kabel,“ ja protokoll 1811 a. ei nimetagi seda enam, waid ütleb lihtsalt, et kihelkonna piirides kabelit ehk abikirikut ei ole. Rahwasuu aga ütleb, et kabel olla üks kõigewanematest, ja et juba „muntade ajal“ olla teda puruks lastud waenlase sõjalaewade poolt. Ka olla wiimasel ajal isegi seal leitud wanu rahasi ja suur hulk luid. Kabeli wäremete paik on kiwiaiaga piiratud ja igatahes on tema ümber, nii kuidas harilikult seda wanal ajal tehti, ka furnuid maetud. Umbes 1693 a. teatab õpet., et Kabeli asemel seisab üks post (statua), mida kumardati. Usupuhastamise ajal koristati ta ära. Kabeli asukohta ja tema suuruse läbiuuri- miseks ja kindlaksteegemiseks käis ka sel aastal augustikuus Tartu üli- kooli prof. D. Sild kohal. Minewal aastal, ajapuuduse pärast, tehti ainult orientatsiooni mõõtmised, ja tänawu juwel katjuti neid weel kord läbi. Orientatsiooni kraad on $-264 (+84)$, seega $6^{\circ} 0' - N$ poole. Peale selle wõeti nüüd aga ka põhjalit kaewamine ette — kiriku wun- dament kaewati mitmest kohast wälja, et tema plaan kindlaks määrata (waata juurelihtatud joonistus). Mõõtmise tagajärg oli: wundamendi sügawus maa sisse oli 98 sentim., laius 111 sentim. Kiriku laius seest- poolt 2 meetr. 50 sentim. ja pikkus 14 m. 25 sm. Kaewamise juures tulid nähtawale mõned luud, kuid asju ei ole leitud.

Trükitud S. Songi trükikojas, Võrus.

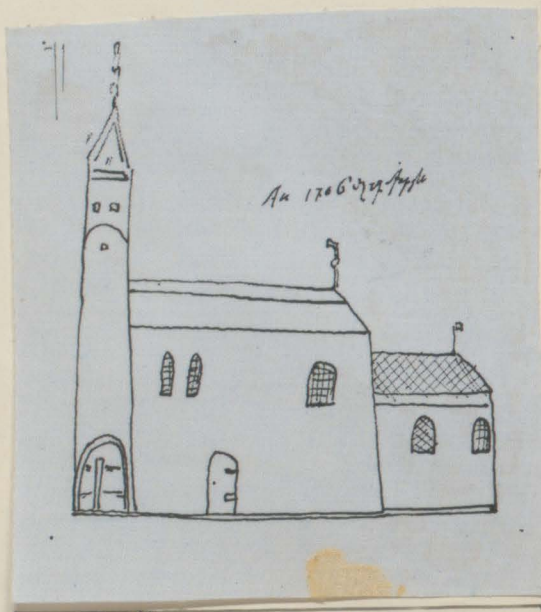
XXVI. Elisugused on leiduvad vanad pitratid, mis kivi ja kivi neil on? Kas on mõned vanad plaanid või vaated kirikutest, aliskivistest, vabulitest ja nende keslestatert asjadest ja mis ajast nad on?

1. Praegu on rääkinud saaks vana pitratit, ühes vene - teine saaksakulne. Pitratit saaja on neil saasakulne mis kujutab saasakat risti ja piiblit (v. saas. N=62). Teisi vanemaid pitratid ei ole rääkinud. Vanemad pitratid leiuvad nel saasakulne Kampenhausen saasakulne.

Joop. N=62.

2. Vana joonistus kirikust 1706. a. liidule
vanas kiriku raamatus 1675. a. See on pri-
mitiivne joonistus kiriku arendaja tähen-
damisesk murenaid valmistamiseks. Joonise
loomulise suurus on 20x12cm. Püürvaler
joonis on tehtud vähenolatult foto järel.
(V. Koop. nV=63.)

Koop. nV=63.
Esimese kujutis Naruse kirikust.

XXVII etis siruline on kirikuarhiivis kõige vanem kirjalik materjal ja mis ajast see on? Kas on kiriku arhiivis teadupärast dokumente mujale viidud?

Vanemaid dokumente kannab kiriku arhiivis on kirikuraamat 1675. a ja vana seanohtne raamat 1698. aastast.

a. Mitmevärguse nummeratsiooni järjekorraga 5 em pakune 20x32 em formaadis mustas nahkköites raamat, mille kaanel on pressitud:

Gorusiches Kirchenbuch anno 1675, see on vanim kirjalik dokument Kanne koguduse arhiivis. Tema erinimed lehesülgid on 1-26 nummeratud. Selle järel algab uus nummeratus 1-50. ni

leht. 1-3 on tühi. leht. 4 on andmed pastor Pethleri (introduktioni) introduktioni raskta 1717. leht. 5 on inventari loetelu suspiures on alla

servale lehesüljel tehtud määsus, et 1730. a on
"Schlachkuhr" viidud Kullamaale Koluvere kos-
si. Inventari kohta on määsusi uue 1766. a.

Lehek. 4. algab Rootsi kuninglissuole privi-
legiate ärasin 1650 a., mis ulatule 18 lehek. ni.

Selle järel on väljavõte Dubbecki visitatsioonist
17. juunil 1593. a., millest ärasin on tehtud 1641. a.
Sellele järgnele teine väljavõte vis. päteblilt 1586. a.
16. vi. mille ärasin tehtud 1695. a.

Järgnele mitmeruguseid teatiseid visitatsioonist,
ametist, müüra rahalistest määsudest jne., mille
järel on hulka puhtaid lehti ja lõpus on
uud mitmeruguse järjekorraga lehti, millele
korraldusi sisaldavate riigisole ärasinigi. Üht-
lasi on siin ka mõige vanem riigisole pilt, mis
on joonistatud surmaia skiture korralda-
mise lähivõimireks.

b. Seerahant võites saaned, millele nähta-

vasi hiljem on pealkiri tehtud: Kanuse ri-
riku arhiiv N= LXXIX. Mis ilusannet need
kaaned varemini on täitnud, ei ole teada
Praegu nende vahel olevad laktised lehed
mis sisaldavad viitatriooniprotokolle on
hiljem nende kaante vahele kogutud.

Siin leiduvad Kanuse viitatriooniprotokol-
lid 1694-1811. a.-ni (v. lehk. 152) ja vana es-
tikulne praostiviitatriooni küsimus leht
ilma aasta arvueta.

Tähtis dokument hilisemast ajast
on n.n. praosti raamat 1769.-1810. a.

See on nummerdamata lehtedega 2 em
paksune 21x34 em suurune, papist kaan-
tega köidetud raamat. Ta on rihjuta-
tud praosti päevimena sisaldades ära-
riigi nõuandega riigivahetusest, kokku-
nõtteid ja teadaandeid Läänemaal petud
viitatrioonidest ja auandeid praosti enda
nõuandest.

Koke alguses öeldakse, et komisioonim
erimus G. G. von Wrangel on märtri kuul
toimetanud Ranna-Läänes kirikuvõistluse
(s.o. 1769. a.) samuti nagu eelmisel aastal
(s.o. 1768.) Läänemaal ja ka Ridalas.

Edasi on teada, et G. G. Wrangel vii-

teenis	21. VI	1769.	<u>Lääne-Vigulas</u>
	24 VI	-"-	<u>Kanuel</u>
	28 VI	-"-	<u>Kanilas ja Warilas</u>
	2 VII	-"-	<u>Martnas</u>

Selle järel liiduli 12. VII. Kanilas aset leid-
nud abielurikkumise viite aitamise
ja ekstraakt võistlusest mis toimus
Martnas 1769. 2 VII.

1770. a. tegeluse kirjeldus on teadaanne
õp. Kettleri poolt Ranne koguduse elanikait
komisjonile ja riigik. materjal 1770. a. Vargeli
praosti report komisjonile toimunud praosti
visiteerimise üle.

1770. a. 20. VI Zaane - Nigulas toimunud
praostivistatatsioonit on $\frac{1}{2}$ lehesülgeline
korsuivõte.

1770. 24. VI Kaapralus toimunud pr. vis.
on $\frac{1}{4}$ lehesülgeline korsuivõte.

1770. 2. VI Warbla kabelis toimunud
pr. vis. on $\frac{1}{2}$ lehesülgeline korsuivõte.

1771. a. kirjeldused on tähtsam:

ep. Kettleri teadaanne konistooniumile
kamre koguduse elukorant ja raport
toimunud praostivistatatsioonide üle,
milles on 1771. a. 24. VI Martnas
toimunud pr. vis. $\frac{3}{4}$ lehesülgeline korsuivõte

26. VI Ristolalas toimunud pr. vis. $\frac{3}{4}$
lehesülgeline korsuivõte ja 4. IX Kani-
las toimunud pr. vis. $\frac{1}{2}$ lehesülgeline
korsuivõte.

1772. a. teadaanded koguduse elukorant Kam-
sil on teade ka konistatatsioonid pr. vis. kohta.

kuu seldakre, et on putud nlltel aastal
(s. o. 1772.) pr. vis. Martnas, Ridalas
ja Hanilas.

1773. a. on teadaanne Haure koguduse
alusarant ep. Kettleri poolt, milles
mainitakse pr. vis. 17. VI Lääne Vigulas
ja 24. VI Haapralus.

Siin leidub ka uinodi materjal 1773. a.
1774. a. on ärasin teadaandud kogulus-
tele, et Haapralu ep. Jonas Carlblom
on uus praost Läänemaal
Süüriures on introductiooni kirjeldus
4. VI Hausel ep. Middendorffiga, süüri-
ur on ka inventari loetelu ja introductiooni
kirjeldus 1774. a. 23. XI Lääne. Vigulas
ep. Carl Julius Schubert'iga mille juures
on põhjalik inventari ja varantusti
loetelu: I Inventarium.
1. Kirchengeräth.

- a. An Silber
- b. an altardiesen
- c. an Kirchenstühlen
- d. an Klingbeutel
- e. an Kirchen Klocken
- g. an unterhandenen Sachen.
2. an Büchern Schriften u. Documenten
3. von Kirchen geldern
4. von Kirchen Einsünften
5. von Pastors Aekern u. Heuschläge.
6. von des Pastors gerechtigkeit und accidenten von Kirchspiel.
7. von Pastors Ländern
8. von Pastoraths gebäude.

1775 a. an 13. XII praesti. vis. memorial Lääneregulat 2 1/2 lek. sammelt.

Tiadaanne Kaaprali Kogudure
reimsovart 2 1/2 lek. sammelt.

Memorial auf Bruchen des Herrn

Präpositi Haller habe den Keimischen
Pastorath Bauer Raigotsch jagt anzu
über folgende Umstände vernommen

9. erititud viimimust mainitud Keimast
tulnud viimimustalupojale.

Memorial, millel tehakse ilusandeks
praostil eravõtta 15. II 1776. a. Mikkelis
toimuvast konistoriaal viitatuks

1776. 21/22 VIII Hanilas toimunud
pr. vis. kohta on $4\frac{1}{2}$ leheküljeline
kirjelolus ühes inventari, koostetud
ja arkhivi nimistuga.

1776. 23/24 VIII Warblas toimunud
pr. vis. kohta on 2. leheküljeline
kokkuvõte.

1779. a. mainitakse 15 IX pr. vis. Kaapralus

1783. a. 21. IX mainitakse pr. vis Löiane
ekigular.

1784. a. 25 II. mainitakse pr. vis Kamuel

dokument lõpeti õp Halleri introduktiooniga
 Hamilasse 1804. a ja õp Rüscher'i
 introduktiooniga Warblasse 1810. a
 20. sept.

Mäkitud dokumendi järel on
 andmeid järgmistest uisutatsioonidest
 Läänemaal.

(1769. a. III. Ranna-Läänes) amuaid noogu-
 duri uisiteerimud konst. eimees. g. Z. Wrangel.

(1768. a. Läänemaal ja ka Ridalas) uisi-
 teerimud g. Z. von Wrangel.

(1769. a. 21. VI Lääne-Migulas)

E 1769 a. 24 VI Kanuel

(1769. a. 28 VI Hamilas ja Warblas)

(1769 a. 2 VII Martras)

} uisiteerimud
 g. Z. Wrangel.

E^{pr} 1770. 20 VI Lääne Migulas praost. Kettler.

E^{pr} 1770 24 VI Kaapralus — " —

E^{pr} 1770 2 VII Warbla nabelis — " —

- E^{pr} 1771 24 VI Martnas praost Kettler
E^{pr} 1771. 26 VI Ridolas — " —
(V^{pr} 1772 Martna, Ridola ja Hanila — " —)
(V^{pr} 1773 17 VI Lääne-Vigulas praost Kettler)
(V^{pr} 1773 24 VI Haapralus — " —)
V^{pr} 1774. 4. VI Kanusel I-n. praost Carlblom
V^{pr} 1774. 23 XI Lääne-Vigulas I-n. A-n. — " —
E^{pr} 1775 13 XII Lääne Vigulas praost Carlblom.
(V. 1776 15. II. elipselis) (conisistorial vis)
E^{pr} 1776 21/22 VIII Hanilas praost Carlblom
E^{pr} 1776 23/24 VIII Warblas — " —
(V^{pr} 1779. 15. IX Haapralus) — " —
(V^{pr} 1783. 21 IX Lääne-Vigulas) — " —
(V^{pr} 1784 25 II Kanusel) — " —

XXVIII Praeguse kirikuarhiivi nimekirja lühi-
de järel ja lügid aastate järel! Hamula-
red dokumentid, ka hamulased trükitud
raamatud tulevad eriti nimetada, mis
näitena võib viitatriooni protokollid aas-
tate järel, kirikuskoonivad ja muud ra-
nared, ära tähendades, kes viitatriooni tai-
me pani, kes krooniva kirjutas ja mis
ajal.

Praeguse kirikuarhiivi kohta on korraldis
nimistu nummerdatud järjestavas, millest
allpool arvan:

Ararivi

Karuse ev. luth. Margareti

Kiriku arhiivi nimekiri

Oktoobri kuu 1925.

nr	asjade nim.	mis aastast.
1.	Sünd. ja ristitute raam.	1834-1845.

2. Surnud ja maetute raam. 1834 - 1845.
3. Armulaual säij. nimes. 1834 - 1850.
4. Kihlatute, muulutute, laulatatud 1834 - 1853.
5. Geerilaste raam. 1834 - 1857.
6. Geeritute nimes. 1835 - 1867.
7. Siind. ja nititute nimes. 1846 - 1877.
8. Surnute nimes. 1846 - 1891.
9. Laualekäij. nimes. 1850 - 1870
10. Laulatatute nimes. 1859 - 1891.
11. Kihlatute, muulutatud ja laulatatute nimes.
1856 - 1851.
12. Geeritute nimes. 1867 - 1891.
13. Laualekäij. nimes. 1871 - 1890.
14. Persona raam. 1875.
15. Vana sinisu raamat 1675
16. Raasti raamat 1769 - 1810.
17. Konnistooriumi ringkirjad 1727 - 1750
- 18 - " - 1751 - 1768.

19. Konitooniuni kirjad ja ringk. 1802 - 1811.
20. " " " " 1830 - 1852
21. " " " " 1836 - 1890.
22. Klapp. / parochial / tunnistustega.
23. Klapp (convolvent) kiradi protokollidega.
24. Konmendri struureid 1834. a. peale.
25. Raamat (Schnurbuch) kirikuamete jaoks
26. " " " " inventari loeteludega.
27. Opetajate kirade ja raamatute naha 1835 - 1849.
28. Vana raamat teise naha jaoks.
29. Kanta raamat, puude naha.
30. Vana perisõna raamat ep Kellleri kirjutatud ilma aasta amuta.
31. Alivana kontoraamat.
32. " " " " ja muud kirjad.
33. ellisio 1839 - 1851.
34. Vana perisõna raamat 1837 - 1845
35. Kirisumõnia raadi raat 1836.
36. " " " " " " 1836

37. Püüde kaart Lihula ja Kanuse vahel
38. Kanuse kirikumõisa - mõisa ja talumaade kirjeldus. 1836. a.
39. Kaart (Special Karte) Kanuse mõisa maadest 1865.
40. Kaart (Special Karte) Kanuse mõisa maadest 1868.
41. Kanuse kirikumõisa maade kirjeldus
42. Lussude ja vaeslaste kassa. 1879
43. Lussude ja vaeslaste kassa põhikirj.
44. Sündimud ja ristitud nimesed. 1878 - 1891
45. Kiriku raduse väljanne a. 1881
46. Kassa kontse raamat 1886 - 1906.
47. Kiriku maade nimekirjad
48. Lauakäijate nimekirj 1891 - 1903.
49. Sündimud ja ristitud 1892 -
50. Surnute nimesed. 1892 -
51. Kihel, muul. ja laulatatud 1892 -

52. Kronoloogiline nimek. laulatalute nosta 1892 a. -
53. Laualkäijate nimek. 1892 -
54. Uus eestikeelne agenda
55. Estlands Kirken u. Prediger seit 1848. Pauker.
56. Uus rahvakeelne agenda. 1897. a.
57. Ev. luth. kiriku seaduse tõlge. P. v. Colagne 1898.
58. Ministeriumi poolt sekkitud määrused
kirikuraamatute pidamise kohta 1889.
59. Ev. luth. kiriku seadus. (s. k.) väljaantud
R. v. Freymanni poolt 1901.
60. Uus eestikeelne agenda 1902. muudina li-
raga.
61. Laualkäijate nimek. 1903. a.
62. Karra nosta raamat. 1907 a.
63. Klapp konsistooriumi ringkirjalega
1891. a.
64. Perikonna raamat. 1895. a
65. Klapp üritelnuud kirjalega 1850 - 1849.

66. Klapp sisetulnuol viijadega 1850 - 1859.
67. -" - " - " - 1860 - 1879
68. -" - " - " - 1880 - 1889
69. -" - " - " - 1890 - 1894.
70. -" - " - " - 1900 - 1909.
71. Senahast kaaned a. 1698. milla vahel
viitatsioni protokollid. 1694, 1716,
1739, 1749, 1769, 1792 ja 1811. a.
(v. vis. pitse. erinimistu lehk. N=153.)
72. Uuise 1910. a peale.
73. Klapp ametl. viijadega 1910. a. peale.
74. Kreuka-nat. uuust vastuvöetute nimesiiri
1911. a. peale.
75. Kaart Karuse ^{viitsee} möira ja Likula möira
päralt olevate rajamaade jagamise
asjus 1875. a.
76. Geping rannas asjus 1889. a.
77. Lauakäijate nimesiiri 1914. a.

78. Perukonna raamat (ilma a. annuta)
79. Raamat nont. kirjadega 1784 - 1794.
80. Ellisio. 1835 - 1843.
81. Ellisio 1896 - 1916.
82. Ellisio 1886 - 1895
83. Ep. Baumann'i aegne perukonna raamat
(ilma a. annuta)
84. Perukonna raamat Saarna ja Järvise soht-
ta (ilma a. annuta)
85. Perukonna raamat Vatla, Matralu,
Lihula ja Rõnne sohta (ilma a. ta)
86. Perukonna raamat Matralu, Lihula, el-
hata, Tuudi ja Tuhu sohta (ilma a. -ta).
87. Rana nonte raamat (ilma a. ta)
88. Rana nonte raamat 1922. a peali.
89. Requoluse rana nonte 1922. a peali
90. Neli maantude raanti
91. Kolm lehti niriin plaane (1. ulleht)
-

(Täiendatud plaanid on vanatruul el-
mud ümberehituste kohta kaune seisus,
mis aga teostamist pole leidnud)

92. 11. mitmeosjurt naarti maade kohta.

93. 2. kirjeldustega lehti naartide juure.

Arhiivist puuduvad:

N°. 33, 34, 42, ja 75.

Kaarel 17. sept. 1925. a.

(Püssop Kukk)

allsin.

(C. Liidlig.)
õp. Kaarel)

allsin.

(A. Bräsehe.)

muulomas õp.

allsin.

Mainitud arhiivist on trükitud nimes-
tis korrasäetud, mis on õp. Liidlig'i poolt
ronaldatud, roguoluse arhiivi populaaruse
tutrustamiseks /v. lina N° 66)

1929 a. 23. XI on maakaardid ministeriumi nõudle ministeriumi maamõestjale üleantud.

Riigi Kerk arhiivis

Geidusad järgmised Kause kirikuraamatud

1. Causen Kirckspiel Kirchenbuch de anno 1685
 - a. kroonivalis ilmega andmed 1593-1708
 - b. armulaual u. 1684
 - c. leenis u. 1684.
 - d. tulud ja sulud 1684-1729.
 - e. surmed. 1685-1728.
 - f. sünnid 1685-1728.
 - g. abielud 1685-1728.

36-XIV-17 N=205²

2. Kausisehes Kirchen Buch von anno 1729.
 - a. kroonivalis ilmega andmed 1586-1769.
 - b. tulud ja sulud 1729-1750
 - c. abielud. 1729-1750.

d. sünnid	1729 - 1750
e. surmid	1729 - 1750
f. levis. k.	1729 - 1772.

36-XIV-17 N=205²

3. Anno 1751 ist diese neue Kanarische Kirchenbuch zur führung angefangen worden von coypar anton Kettler.

a. tulud ja mülud	1751 - 1833.
b. minim nõunoga protok.	1750 - 1833.
c. abiellud	1751 - 1781.
d. sünnid	1751 - 1782.
e. sünnid	1751 - 1782.

36 - XIV - 17 N = 205³

4. Kanarische Kirchenbuch do 1785.

a. tulud mülud	1785 - 1827.
b. minim nõunoga protokolliid	1783 - 1818
c. abiellud	1782 - 1811
d. sünnid	1782 - 1811.
e. surmid	1782 - 1810

f. leers k. 1784-1814.

36-XIV-18 N=205⁴

5. Hannisches Kirchenbuch No. 1832.

a. annual k. 1832-1835

b. sunnid 1811-1829.

c. leers. k. 1814-1823.

36-XIV-18 N=205⁵

b. Verzeichniß den in Kirchspiel Hannen
geborenen, gestorbenen, copulierten und
im Abendmahl geforderten 1830-1838.

36. XIV-18. N=205⁶.

Märkus

1587 a. 15. VI. visitatsioonil on Winkleri järel
Lihulas mainitud. Kanne kohta sa-
mal ajal putavast visitatsioonist teab
ainult ep. Gündlig. On tühine, et
sien on eksitusega tegemist, ja vis. protok.
Lihulast ära unustatud. Ilmselgelt
pole mina ka kohal alles Kanuel
mainitud vis. kohta andmeid leidnud.

Umsa kirjast ep. Gündlig teatas mulle,
et tema juures leiduvad olusurva-
and mainitud aruand. r. u.

Kaare

Requoluss toiminnud viinlatrisonide
nimestis.

1. 1586. a. 16. VI on toimunud vis.
David Dubberchi poolt. Sellist proto-
kollist on säilinud välgavõte requo-
dure arhiivis.

2. 1587 a. 15. VI ^{x1.} on toimunud vis
David Dubberchi poolt. Sellist proto-
kollist on säilinud välgavõte requo-
dure arhiivis.

3. 1593. 17. VI on toimunud vis.
David Dubberchi poolt. Sellist pro-
tokollist on säilinud välgavõte
requodure arhiivis.

4. 1603. Dominica reminiscere on toimunud
vis. David Dubberchi poolt, millist
on säilinud välgavõte requodure
arhiivis.

XI. See teade on kantud rübe ep. G. Lüdlig'i vastuse jä-
rle Hutteradunanna Arheoloogja kabinetile.

5. 1641. 3. III toimus vis, mille kohta on säilinud Laurentius Vigaeure Relationi virilatuoni ehitatud sünnimärte kohta. N=495.
6. 1645 14. XII toimus vis, millest on säilinud Laurentius Vigaeure „Casus“ ja „Relation“ toimunud vis. kohta, ja valjus-
us leiduvad 2 notisid ja 2 certifikatit
juttu N=495.
7. 1674. 24. VII on alud vis. millest on säilinud „Aluskirid“ reg. arhiivis.
8. 1694. 6. II on vis. alud piiskopi Jacobini Salemanni poolt, millest on säilinud protokoll reg. arhiivis.
9. 1707. 13. IX on alud vis. piiskopi Jacobus Lang'i juhatusel, millest on säilinud protokoll reguleeritud arhiivis ja EKA 36-XII-5. N=502.

10. 1716. 6. XI on olnud vis. konist. praesident
Adam Johan Ulrichi poolt, millest on
vaid teade rüülnud reg. arhiivis.
11. 1739. 2. VII on olnud vis. konist. president
ja maanõunik Ulrichi poolt, millest
on rüülnud protokoll EKA N=506
12. 1749. 24-26. VI on olnud vis. konist. esimehe
O. G. von Staesselberg'i poolt millest
on rüülnud protokoll EKA N=508.
13. 1769. 24. VI on olnud vis. konist. esimehe
G. G. Wrangel'i poolt, millest on rüü-
lnud protokoll EKA N=510.
14. 1774. 4. VI on olnud vis. praort fo-
nas Carlblom'i poolt millest on
rüülnud kokkuvõtte ühe inventari ni-
mistuga. (See on introduktiooni puhul tai-
menud vis.) Reg. arhiivis „Prelet Buch
1769. a.
15. 1784. 25. II on olnud vis. praort; poolt

mille kohta on uued trade raielinud
 noog. arhiivis: Probst Buch 1769 (v. leht.
 136 ja 138)

16. 1792. 5-7^{VI} on toimunud vis. korvut.
 erimees O. F. Staesselbergi poolt, millest
 on raielinud protokoll EKA
 N= 516.

17. 1811. 4/5^{VI} on toimunud vis. korvut.
 erimees Ludwig Gäwensterri poolt,
 millest on raielinud protokoll.
 EKA N=522.

18. 1839. 4^{VI} on toimunud vis.
 Ranna-Lääne praosti O. G. Püskell'i
 poolt, millest on raielinud proto-
 koll EKA 36-XVI-24 N=480.

19. 1859. 8^{XI} on toimunud vis.
 Ranna-Lääne praosti Th. B. Tuses'i
 poolt, millest on raielinud proto-
 koll EKA 36XII-25 N=480.

20. 1875. 28/29 IX on toimunud üis.

Ranna-Lääne praosti G. Rinne
poolt, millest on säilinud
protokoll EKA 36-XVI-25 nr 480.

21. 1922. 27 VIII on toimunud üis

Läänemaa praosti Gustav Hallen
poolt, millest on säilinud pro-
tokoll Lääne praostkonna arhi-
vis Martnas.

[157 leht puudub või
nr vahetult jäetud?]

-158-

XXIX. Ühinugured aknad on kirikul ja kui
palju? Kas on akendes värvilisi klaas-
maale ja mis nad kujutavad?

Kirikul on lõunapoolses ja põhja-
poolses seinas kummalgi kolm akent. Nendest on mõlemal pool kaks läänepoolset
suured, altari ruumis asuv aken aga poole
suurega. Idapoolses otas, altari taga
asuvad kaks kõrvuti olevat poole suurega
akent (v. kiriku põhiplaan leht. N=74.)

Aknad on kõik terava gooti lõike-
ga ja peole ühe tavalisest valgust klaas-
sist, ilma igasugu ilustusteta.

Üks aken, mis asub põhjapoolses
küljes, lääne poolt lugedes teine, on ter-
ve akna suuruses klaasmaal, mis on tuge-
va raudraami sees.

See klaasmaal kujutab loomulises

värves kasvavad viinapuuad lehtede ja kobara-
tega. Viinapuu tüvi moodustab endast risti-
kujutise, mille ümber on lehed ja viina-
marja kobarad ornamentaalse asetusega.

Viinapuu all seisab valgel plaadil
alusel kiri: Eline olen Viinapuu
ja tee viinapuu oksad.

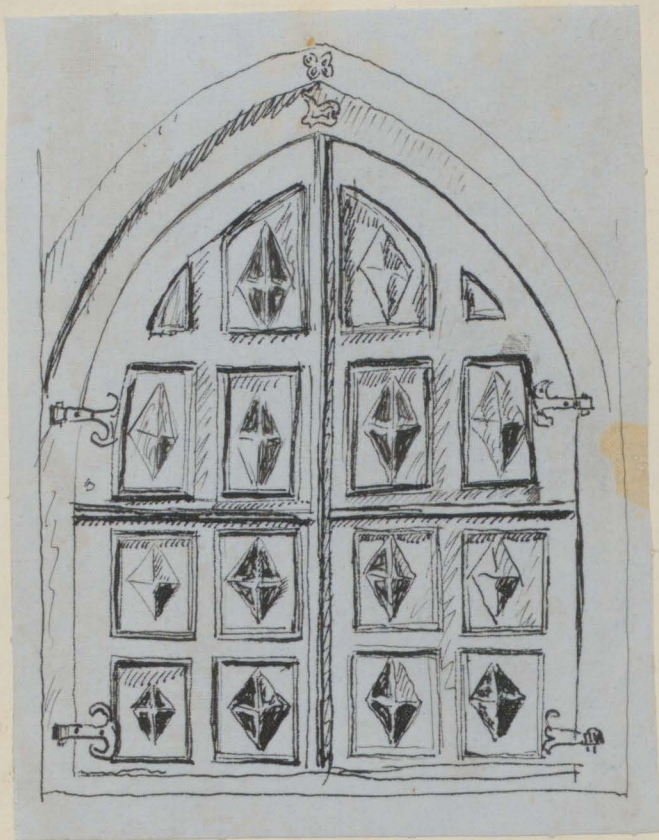
Klaasmaal on väga maitsev ja
loomupärastis värves.

akna külles osub vask rilt millel
on kiri: Elikel Ristal 1909. Illustel.
Elaqu kirjast näha on kirjeldatud
akna viinkijaks Elikel Ristal, kes ol-
nud omal ajal ümbruskonna jõe-
kamaid taluperemehi.

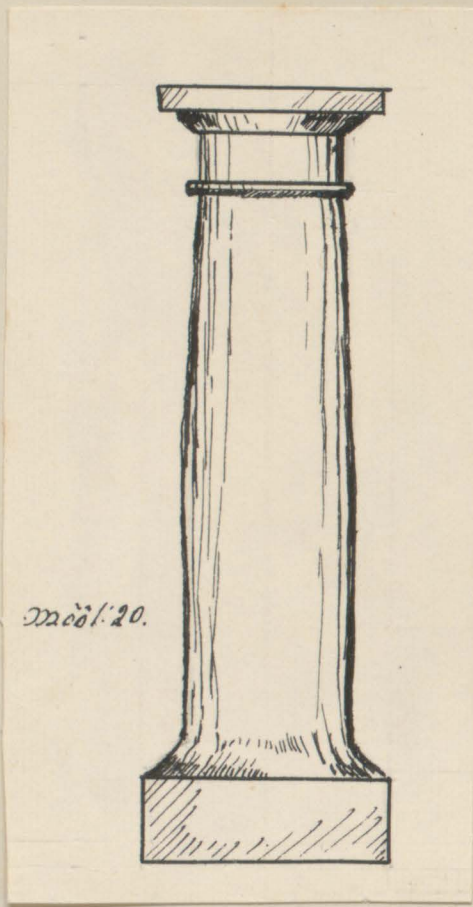
Kaavamistööl 192 a. tuli kirium
seina äärest nähtavale värvitud klaasi
tükkisid mis on arvatavasti mõne värvili-

se aega jäänused endisest ajast, mille
üle aga lähemad teated puuduvad.

161 leht puudub! - 162 -

Karise kiriku praeguse uks jooksul = 64.

Steinnes Kairu postorandi kõögis.
joon. 21-65.

INHALT.

A. Externa.

- I. Kirche, Kirchhof und Kirchenbeamte.
(Inventar. Karten. Bausachen. Vocationen.
Dienstlisten etc.)
- II. Offizielle Schreiben. Protokolle.
Atteste.
(Eingeg. Schreiben und Scheine. Synodal-
protokolle etc.)

B. Interna.

- I. Kirchenbücher.
(Personalbücher. Verzeichnisse. Missive.
Kontos etc.)
- II. Berichte. Ukase. Reglements.
(Jahresberichte. Ukase. Gesetze. Regle-
ments etc.)
- III. Schulsachen.

C. Historica.

- I. Urkunden, Chroniken und Kirchen-
bücher vor 1700.
 - II. Beachtenswerte Drucksachen.
-

165

Das Kirchenarchiv zu Karusen, dessen ältester Teil schon im 17. Jahrhundert „abhanden gekommen“ umfasst zur Zeit 142 Nummern.

Die bemerkenswertesten Sachen sind im Folgenden nur angeführt.

E. L.

A. Externa.

I. Kirche. Kirchhof. Kirchenbeamte.

- Nr. 35, 36. Karte der Pastorats-Ländereien von 1836.
Nr. 37—41. Verschiedene Karten.
Nr. 16. Propstbuch 1769—1810.
Nr. 24. Konventsbeschlüsse 1834.
Nr. 26. Inventarium.

II. Offizielle Schreiben. Atteste. Protokolle.

- Nr. 17—21. Konsistorialschreiben von 1727
~~—1768; 1802—1811; 1830—1852; 1836~~
~~—1890.~~
Nr. 22. Parochialscheine (Mappe).
Nr. 23. Synodalprotokolle (Mappe).
Nr. 65—70. Eingang. Schreiben 1830—1909.
Nr. 79. Konsistorialbefehle. 1784—1794.

B. Interna.

I. Kirchenbücher.

- Nr. 1. Verzeichnis der Geborenen und Getauften
1834—1845.
Nr. 2. „ der Verstorbenen 1834—1845.
Nr. 3. „ der Kommunikanten 1834
—1850.
Nr. 4. „ der Getrauten 1834—1855.

- Nr. 5. Chronolog. Verzeichnis 1834—1857.
 Nr. 6. Verzeichnis der Konfirmirten 1835—1867.
 Nr. 10. „ der Getrauten 1859—1891.
 Nr. 7. „ der Getauften 1846—1877.
 Nr. 8. „ der Verstorbenen 1846—1891.
 Nr. 9. „ der Kommunikanten 1850—1870.
 Nr. 11. „ der Aufgeborenen 1856—1891.
 Nr. 12. „ der Konfirmirten 1867—1891.
 Nr. 13. „ der Kommunikanten 1871—1890.
 Nr. 14. Personalbuch 1875—1895.
 Nr. 25—29. Alte Schnurbücher.
 Nr. 30. Altes Personalbuch.
 Nr. 33. Missiv 1839—1851.
 Nr. 34. Altes Personalbuch von 1837.
 Nr. 47. Buch der Zahlungen.

II. Berichte. Ukase. Gesetze.

- Nr. 31. Ukase Seiner Kayserl. Majestät aus dem Ende des 18. und Anfang des 19. Jahrhunderts in 13 Bden.
 Nr. 45. Kirchengesetz vom Jahre 1881.
 Nr. 58. Ministerielle Vorschriften der Rechtschreibung.

III. Schulsachen.

- Nr. 97—102. Schulberichte und Tabellen aus der Mitte des 19. Jahrhunderts.

C. Historica.

I. Urkunden. Chronik. Kirchenbücher vor 1700.

- Nr. 15. „Karussisches Kirchenbuch. Anno 1675“. Dieser Band enthält die verschiedensten Schreiben und Angaben aus dem Leben der Gemeinde, sowie Vorschriften etc. aus der I. und II. Hälfte des 17. Jahrhunderts. Bemerkenswert ist die Beigabe einer Zeichnung der Kirche aus dem Jahre 1706.
 Nr. 71. Altes Kirchenbuch von 1698, in Schweinsleder gebunden, recht schädhaft und unvollständig. Der Inhalt besteht aus verschiedenartigen Schreiben resp. auch Visitationsfragen aus der damaligen Zeit. Zudem kommen auch noch Akten und Schriften aus dem Anfang des 18. Jahrhunderts.
 Nr. 129. Chronik der Kirche, beginnt mit dem Ende des 19. und Anfang des 20. Jahrhunderts.

II. Beachtenswerte Drucksachen.

1. Die Augsburg. Konfession. 1830. In deutscher, lateinischer, estnischer und lettischer Sprache.
2. Kirchenordnung Karls d. XI. vom Jahre 1686.
3. Luthers Werke: Gesamtausgabe. Band 1.
4. Symbolischen Bücher der Ev. Luth. Kirche.

A. Jansen'i trükk, Pärnus.

Stiniklikkude mälestusmärkide

registreerija v. Neubaum'i

päevik.

Karusel 1934. a. 21. maist kuni 31. maiani.

21. mail.

Jõudsin ääse Kamule. Raudtejaamast on
umbes kolm kilomeetrit siirka juurele.

22. mail.

Tutuustarin õp. Giedlig'it oma ühisannete-
ga ja töönauga ja palusin temalt lahus-
saarabi töö läbiviimise süvendamiseks, niola
tema sa heal meel lubas.

23. mail.

Uuusin altarit ja kantolit ja kirjeldat-
sin neid. Sain teatada et kantoli natura-
l remonteerimisel ilmuis tulnud ilustatud ni-
olamiseks napid ja riigid. Õp. Giedlig'i lah-
sul saarabil võimaldus meil mainitud
ilustatud juure pääreda ja tähendatud ri-
ji lugida ja kirjeldada.

Requini andmeid altari ja panti nõhta, susjuures mulle suureks vergendureks elis õp. Lüdiq'i poolt kirjastatud laululõhede määruud ja eri. Perseüürid. Tegem jäljendi altari laual olevat ristit.

23. mail.

Ilusa ilma tõttu siirdusin surnuaiale. Muurin hauakirju ja joonistari mõned hauaplaadid. Joonistari surnu ajal liiduvad ristid ja requini andmeid surnuaialade nõhta ja sents liiduvate vahelisi nõhta. Joonistari na lagunenuid aluse ja rog. rullertrisonis liiduva ülemis ora jäule Helviqite perenna hauamärgi.

24. mail.

Muurin hauakirju ja tähtsamat inime matustepaistu. Tähtsime õp. Lüdiq'iga ülesse juha mure vajava õp. Hauakirju'i hauaplaadi ja valmistari täht. plaadil olevast ristist jäljendi.

toimetarime ep. abiga ja roonil Wistinghausenite na-
belis arwa mag. kollektiooni vanema, julia niijä-
li uajunud. Heluigite niti ja kviitana eerti-
selse väviga niti, mille lugemineks sa niti
puhastarin. Joonistarin nurmaid arwa sa-
na nabeli 8- ja sandileid alusmüüri plaan-
ni.

25. mail.

Tõpetarin haudade uurimine. Elõõsten
ja joonistarin plaani tähtsamate eemete
sokta nurmaid. Elõõsten ja joonistarin si-
nim iimber arvate hauplaotide murru
ja uuguri andmeid nende iil. Elõõsten
ja joonistarin niti mujud sirsu iimbert.

26. mail.

Valmistarin jäljendlid sirsu iimber ar-
vatelt nauamärkide sijadelt. Valmistarin
jäljendlid nurmaid kviitavatut sija-
dist.

27. mail.

Valmistarini surnuaial jälgenduid. Jasin and-
meid vana Linnuse kantsi lähedal. Käi-
sin täh. Kantsi vaatamas, kus aga aja ham-
mas on sarnalt hävitus tööd teinud, et
midagi peale sõrge liivarüüandriku ja uu-
re 45 rammulise lälimööduga sõrgema mas-
shutivaga imbitretud madalam seht kus
peagu viljaväli loomal. Peatuses enne
mäeli minekut all mäjalal oluas antre
talus ilmariin vööd aiala uuad us 48 em.
läli mööduga vana värsivii mis on
tüpiant mesa tamituel. Teise täh. viisit
on ep. Tiidig vaatnud Kaapralu linna-
muuseumi.

28. mail.

Joonistarini sinise ristis ja noogureni andmeid
nende iili. Joonistarini na Hanila Haag. päit-
elua vana tinast olelaadi toori ja ual-

mistarini sulle sijunditert jäljendid. Leidnui
 sinin löena poolrel niiljel maareut väälja-
 ulatama kuuaplaadi otra rannare niini
 midla jäälratruedis selgus et maareus omel
 vördlemin piisk kuuaplaad. Pallerin lu-
 ha tük plaadi lahtisaevamieks. Öp.
 Giidoligi lahtse saasoliga saavarime plaa-
 di maareut väälja ja pöörarime na niilje
 pole et saasolata, nas ei ole tük plaa-
 dil niijad alemisel poolel. Ellingrii-
 guseid jälje aga ei leidnuud niijä-
 dust ega saasolastert maaskestertert
 muua plaadi pöidelmene pind oli
 maaregu täielinult purunenid, alu-
 mine pind ega sille mid ilma ühe-
 gi tähendusteta. On sindid, et tähendatud
 plaadi eige pool on üleval, mis aga
 aja jooksul on niivärd purunenud et
 ei võimalda enam vähematki uorni eli-
 taada.

29. mail.

Joonistarin elminis päevus nälgasaevatus
kauaplaadi plaani ja samba ruju par-
traadi müügit. Joonistarin vana parti 1696.
a. ja. Palusin õpetajalt lisuati pitratite jäl-
jendiol. Tegiu äranija Otto v. Guttsberg'i kaua-
saevamine protavollit 1929. a. ja näirin iis-
võtjalt iisvõtteid tellimas, misjuures liid-
rin huvitavaid iisvõtteid Kanila iiri-
murt.

30. mail.

Skriplolarin vanemaid dokumente ja valmis-
tarin äranija noquiduse arhiivi ministert.
Näirin iirine nullaid vaatamas ja uuvirin nen-
di nohta olevaid teateid olemementiolit.
Skriplolarin iirine näviline astma.

31. mail.

Tegiu jäljendi vänavat mahalangemed Tuudi-
lipust ja ristit. dlöötren ja joonistarin iirine
jõnipleami iirandoli ja iirine iirine aruati kauamän-

nide amusehaad

Lüpetarini Kanne nimine mälestusmärki-
de registreerimine 31. mai õhtul.

Tänuolamisellega et ulpval kirjeldatud
päevanarannet usutale tävalnoleku.

E. Lüdig
õpet

Täie eest tänuksid 40 nr. 1935. a.

V. Uuspuu.

Karuse kirikla idastu. Ülevõte II-1.